

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 31
(18764)

2016 чылдың
март 24
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

Электроннуг почта:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

ТОЖУЛАРНЫҢ ЫЛГАВЫРЫ

Тожу черниң эң хоочун ивижилериниң бирээзи Күрбүлдей Эзирленовна Кол Адыр-Кежиг сумузунуң чагыргазының даргазы Надежда Сереновна Дугур-биле, шаңналын алгаш, чурукка тырттырганы.

Иви ажилдыг тожуларның чиир ш-чеми, сөс-домаа, идик-хеви, та-боду, бүдүш-шынары өске тожурдан ылгалып турарын чоокта чаа ара-Хемге болган ивижилериниң алгаш аңчыларның фестивалының инде көрдүм.

Тожу черниң кол ылгавыр демдээ иви малын чүгле тус черниң чурт-чылары эвес, а харын бүгү тыва аллап-йөрээп, шүлүктеп, ырлап, албарып чоруур. Эрткен вектиң

80-90 чылдарында Тожунуң аталдарлыг ивижилерин Надежда Ак, Доошка Лопсан-Базыр, Күнзеңмаа Тонгурбан, Кылаткы Ак, Шынгылай Ак, Караштаа Ак, Болат-оол Сүндүп, Сергей Кырганай, Олег Орай-оол болгаш өскелерни-даа чаңгыс чер-чурттуглары улуг чоргаарал-биле сактып чугаалап турарлар.

Амгы үеде ады-сураа алгаан ивижилерниң бирээзи Күрбүлдей Эзирленовна Кол чоокта чаа бо-

луп эрткен ивижилерниң болгаш аңчыларның фестивалына кир-жип, Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызының тургусканы өртектер белээнге төлөптүг болган. Улгады берген хоочун ивижилер назы-хары 78 ажа-даа берген бол-за, чүм харга кылаштап турда, ооң кашпагайын, эрестин чанынга көрүп турган улус магадап турдулар.

Владимир ЧАДАМБАНЫҢ
тырттырган чуруу.

Тываның Баштыңының ажыл-херээ

УДУРТУКЧУЛАРГА ДААСКАН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Россияның саң-хөө сайыды Антон Силуанов-биле ужуражылгазының түңнели-биле регионда ведомстволарның удуртукчуларына даалга берген.

Март 18-те болган ол ужуражылгага бюджеттиң дең-дески чоруун хандыраары-биле 2016 чылда республикага саң-хөө деткимчезин көргүзеринче угланган айтырыгны чугаалашкан. Федералдыг сайыт-биле ужуражылга чогуумчалыг түңнелдиг болган. ТР-ниң Чазааның саң-хөө ажилдакчылары-биле эрттирген хуралына федералдыг Саң-хөө яамызы-биле кады республиканың эрге-чагыргалары регион бюджетиниң экспертизанын чорудар болгаш алыр дузаның дөстөриниң дугайында саналды белеткээр уjurлуг дээрзин Чазак Даргазы айыткан.

«Республика бюджетин дең-дески болдураарының айтырыгын март 3-те бисти Президент В.В. Путин деткээн — деп, Шолбан Кара-оол дыңнаткан. — Ол бистиң саң-хөө байдалывысты кичээнге алган болгаш Тывага дуза чедирерин яамыга дааскан».

Федералдыг деткимчени алырда, эргежок чугула күүседир хемчеглер болза, бюджет чарыгдалдарының камналгалыг чоруун чедип алырын уламчылаары, РФ-тиң Президентизиниң «май чарлыктарының» негелделерин күүседир деп, Тываның Саң-хөө яамызы дыңнаткан.

Республика Баштыңының даалгазын Саң-хөө яамызы апрель ортанга чедир күүседир уjurлуг. Бо ажилдың түңнелин езугаар Россияның саң-хөө сайыды-биле база катап ужуражыр, аңаа бюджеттиң дең-дески чоруун болдураары-биле республикага чедирер дузаның хемчээлин болгаш дөстөрүн чугаалажыр.

gov.tuva.ru-дан.

Хүннүң медээлери

ТЫВА ЭКИ ТУРАЧЫЛАРГА ТУРАСКААЛ

Тыва эки турачыларның тураскаалын мөңгедирериниң талазы-биле фондунуң байырлыг ажыдышкыны Тываның күрүне филармониязының оран-савазынга болган.

Байырлыг езулалга келгеннерниң саны хөй, зал долу болган. Фондунуң тургузукчузу Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралы. Хоорай баштыңы Дина Оюн байыр чедирген сөстөрүнге 70 чыл бурунгаар үнген докумен-тини Тыва ам күүседип эгелеп турар дээрзин демдеглээн. 1944 чылдың июнь 23-те ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң «ТАР-ның эки тура эскадронунуң немец-фашисттерге эжелекчилер-биле демиселге амы-тынын берген офицерлериниң, сержантыларының болгаш анаа дайынчыларының тураскаалын мөңгедирериниң дугайында» Чар-лыы үнген.

Байырлыг ажыдышкына тыва эки турачыларның командири, капитан Түлүш Балданович Кечил-оолдуң оглунуң уруу Мария Кечил-оол келген.

— Мээң өгбөм Украинаның Ровно хоорайын хостаарына киришкен, Кызыл Тук дайынчы орден-биле шаңнаткан, аңаа Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскан. Кызыл хоорайда чурттап турар мен, тыва эки турачыларга тураскаал тургузар дээнинге өөрүп тур мен, ол бодалды бүрүнү-биле деткидим. Бистиң өг-бүлөвис ол херекке салышкынын ыяап кирир — деп, ол чугаалаан.

(Уланчызы 2-ги арында) ➡

Чагыдылга — 2016

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

«Шын» солуннуң хүндүлүг номчукчулары болгаш бижикчилери!

«Шын» солуннуң эң чиик өртектер чагыдылгазы

«ТЫВАПЕЧАТЬ»-тың киоскилеринде

Хуу кижилерге болгаш
организацияларга:

1 айда — 50 рубль, 3 айда — 150 рубль,
6 айда — 300 рубль, 1 чылда — 600 рубль.

«Шын» солуннуң чагыдылгазын эң чиик өртек-биле чурттап турар чериңерде «ТЫВАПЕЧАТЬ»-тың киоскилеринге кылып алырынче чалап тур бис.

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар.

Хүннүң медээлери

ТЫВА ЭКИ ТУРАЧЫЛАРГА ТУРАСКААЛ

(Уланчызы. Эгези 2-ги арында).

Тураскаал тургузарына салышкын кириеринге беле-нин ол езулалдың өске киржикчилери база илгерилээннер. Бухтуев аттыг №1 школаның директорунун оралакчысы **Юлия Рубанова** фронтуже чоруткан эки турачыларга тураскаал тургузарына акша-хөреңгини бүгү-ниитиниң шиитпирин езу-гаар республиканың эң «улуг назылыг» ол школада чыып эгелей берген дээрзин дыңнаткан. Дайынче чүгле башкылар эвес, өөреникчилер безин боттарының назы-харын немеп алгаш, чоруп турганнар.

Тыва эки турачы Михаил Сундуйнуң огу, «Тыва эки турачыларның салгалдары» хөй-ниити организациязының даргазы **Алексей Сундуй** чеден чыл бурунгаар хүлээп алдыганын шиитпирни күүседип турары дээш, республиканың удуртлугазына, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга өөрүп четтиргенин илереткен. «Эки турачыларның он-он салгалдары болгаш спонсорлары меңээ кээп, маңаа-ла боттарының акша-хөреңгизин эки тура-биле бээринге белем болдулар. Ону су-гар хааржактың чогу хомуданчыг, ону организакчылар бодаваан болган» — деп, ол чугаалаан.

Хажызынга артазынче, бүгү чоннуң бо үүлэзинге салышкын кириеринче ТАР-ның хүрешке 4 дакпыр чемпиону, эки турачы Донгак Бегзи-Хуурактың уйнуу — Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады **Эрес Хуурак** чыылганнарны кыйгырган. Бо акцияга ооң кежигүн болуп кирип турары «Дайынчы акы-дуңмалышкы чорук» хөй-ниити организациязының кежигүннери киржиринге белем дээрзин депу-тат дыңнаткан.

Дайын киржикчилеринге тураскаал тударына акша-хөреңги чыып турар акцияга чалаткан хоочуннар Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалиди **Георгий Абросимов**туң, фашистерниң концентрация лагеринге хоругдаттырып чораан **Иван Микитюк**туң, тылдың ишчизи **Афган Гареев**тиң, бүзүлөткен Ленинградтың чурттакчысы чо-раан **Борис Подгорный**ның

болгаш өске-даа хүндүткелдиг кижилерниң келгени онзагай болган.

Фойеде тургускан ак-кара өңнүг фото-чуруктарның делгел-гезинден тыва эки турачыларны болгаш оларны фронтуже үдеп турарларны көөрү солун. Өске чу-руктарда ол үениң хүн бүрү амы-дыралын көргүскен: ында «кызыл кош» белеткеп турар араттарны, фронтуже чорудар эътти, алгыны, кат-чимис аймаан, эм үнүштерни, акша-хөреңгини көргүскен.

Национал музейниң ажил-дакчыларының көргүскени «Тыва — кызыл фронтуга» деп документалдыг фильмин чыылганнар дыка сонугаан. Тываның күрүнө архиви тыва эки турачыларның Ада-чурттуң Улуг дайынына киржилгезин ба-дыткап турар номнарны болгаш документилерни эккелген. Чижээ, «Тураскаал» деп кыска сөс — бистиң амыдыралымыс» деп номда фронтудан келген чагаа-ларны, дайын киржикчилериниң сактышкыннарын кириген.

Ийи скульптор **Константин Зинич** (Красноярск) болгаш **Александр Ойду**п олар аът мунган, селемелиг эки турачы аъттыг шеригниң дүрүзүн төлөвилелге киригеннер.

Тураскаалдың эң эки төлө-вилелин шилип алырының талазы-биле түңнел шиит-пирни фондунуң эксперт чө-вүлелиниң кежигүннери чоокку үеде хүлээп алыр дээрзин найысылалдың кол архитектору **Орлан Донгак** дыңнаткан. Скульптурлук композиция 1,5-2 метр бедик черге турар, тураскаалдың бодун 1,5 метр хүлүрден шуткуур. Ол ийи хире ай болгаш тургустуна бээр.

Тыва эки турачыларның турас-каалын мөңгөжидериниң талазы-биле фондунуң агар санының реквизииттери:

в ОАО АБ «Народный банк Республики Тыва»

ИНН 1701057293, ОГРН 1161700050050, расч/счет 40703810700000000258, БИК 049304735, к/с 30101810500000000735

Телевирниң ады: «Эки тура салышкын».

Кызыл хоорайның мэрия-зының парлалга албаны.

КОДАНДА УЛУГ АЖЫЛ-ИШ —
ӨГ-БҮЛЕНИН ЧААГАЙ ЧОРУУНУН
ҮНДЕЗИНИ

Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының кыйгыры

Эргим чаңгыс
чер-чурттугларымыс!

Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазы 2016 чылдың март 11-де пленарлыг хура-лын эрттирген. Палатаның кежигүннери, бүгү кожууннарның хөй-ниити чөвүлелдериниң дар-галары, Тыва Республиканың Чазааның төлээлери, хөй-ниити ажилдакчылары аажок чугула-теманы: көдээ чоннуң кодан-де-вискээрин чоннуң аъш-чем-биле хандырылганының үндезини кылдыр сайзырадырының эрге-жок чугулазын чугаалашкан.

Амгы үеде бистиң көдээвисте байдал нарын болуп турар. Эде тургузуушкун соонда эрткен чылдар багай истерни арттыр-ган. Тарылга шөлдериниң саны кызырылган. Доктаамал ажил-дыг чоннуң саны эвээжээн. Көдээ чоннуң амыдыралының шынары кудулаан.

Экономиктиг кризистин байдалдарында, аъш-чем ба-рааннарының өртөктери өзүп турда, республиканың эрге-чагыргалары көдээ чоннуң ажил-агылыг болурунга идиг бээр-биле огород ажылынче хөй-ле кижилерни хаара тудуп турар. Бажың чанының огоро-дун экижидери-биле холбаш-кан төлөвилел 2015 чылдан бээр күүсеттинип турар. Эвээш орулгалыг болгаш хөй уруглар-дыг өг-бүлелер ногаа болгаш картофель үрезинин халас ап келген. «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилелдин соонда «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг», «Инек — чемгерик-чи малым» деп төлөвилелдер ажилдап эгелээн.

Көдээ черде ажил чок бол-ганындан бодунуң мал-маганын азыраары, огородун тарыры аажыктыг деп чүвени дыка хөй кижилер биле берген. Бодунуң кодананга ажил-агылын эки кылып чорударга — өг-бүлениң чаагай чоруунуң үндезини болур. Ажил-агы кылгаш, бичии уруг-ларны улуг кижиниң үлегерин

эдерип ажилдаарына өөредир, ыңдыг ажил-иш кижини угаанныг болдуруп, хоралыг чаңчылдарже сундулавазынга чедирер.

Көдээ чурттакчыларның кодан-девискээрин, ылаңгыя огород болгаш сад ажылын сайзырадырының талазы-биле эгелээшкиннерни амыдыралга боттандыраарына улуг роль хөй-ниити организацияларга хамаар-жыр. Хөй-ниитижилер тайыл-быр ажылын чорудуп, көдээде бажың-балгаттарның эзлеринге амгы экономиктиг байдалдарда ээн, чашпан үнген огородтар тур-бас ужурулг дээрзин угадып тур-ар. Херээженнер чөвүлелдери өзүмнер тарыыр хааржакчыгаш-тар чазаар, ногаа, картофель тарыыр ажилга мөөрейлерни эрттирип турар. Көдээниң идеп-кейлиг хөй-ниитизи губерна-тор төлөвилелдеринге кири-тир шилчиттинген күрүнө субсидияларының болгаш ма-териалдыг деткимчениң чөптүг хуваалдазын контролга алган.

Ниити күженишкиннерниң ачызында республикада өңчү ээзиниң чаа хевири, бодунга бүзүрелдиг болгаш кымга-даа хамаарышпас, чүгле бодун бол-гаш бодунуң өг-бүлөзүн азы-рап шыдаар эвес, девискээрни сайзырадырының, көдээ черни камгалап арттыраарының тала-зы-биле айтырылгарга эрге-чагырганың демниг ажилдаар кижизи тытып кээп турар. Ша-кыңдыг идепкейлиг кижилер, өг-бүлелер хөй болган тудум, көдээ черге амыдырал улам чиик болгаш улам чогулчалыг болур. Ол дээрже чоннуң «Холу шимчээрге, хырны тодар» деп үлегер домааның шыннының бадыткалы-дыр.

Эргим чаңгыс чер-чуртту-гарымыс! Республиканың чурт-такчы чонунуң «ийиги хлеви-биле» болгаш ногаа аймаа-биле иштиги хандырылганы сайгарып көөрге, оларның бүдүрүлгези кижиги санынга онааштыр эвээш болуп турар. Хуу бажыңында

чурттап ораар өг-бүлө хава-тоолайны, бажың кужун азы-картофельди болгаш ногаа-тарып турганын, хоорайлар чурттакчыларына коллектив огород тарыыр участкага тускайлап, бүдүрүлгелери болгаш организацияларның участкаларны суггарып турга-сактыры эргежок чугула.

Хүндүлүг хөй-ниитижил Көдээ коданни быжыглаар, а-ажылын сайзырадыр талазы-ле ажилды организаастаары идепкейлиг киржиринче сил-ни кыйгырып тур бис. Чиж Чөөн-Хемчик кожуунуң Те-Хая суурда болгаш Чеди-Х кожуунуң Чал-Кежиг суур кагдыганын садтарны катат-гузарын үе негеп келген. Хөй-ниити тус чер бот-башкары органнарынче, бүдүрүлгелери болгаш организацияларни удуртлугазынче санал кири-огород ажылының, мал аж-агыын чорударының дуржу-зын солчур, бөлгүмнерни бол-субботниктерни организа-стаста ужурулг.

Чединмес кижилер үрезин-биле хандылар, карт-фель болгаш ногаа олурту-газын организаастаар, ары-тарны аштап-арыглаар, с-хандырылганын үзүк-сокса-чок болдулар, кудуктарны үрелиишкини болдурбас, ча-гы үеде төпчүткен суггары-ганы хандылар талазы-бил-хүлээлгелерин чогуур үезин-тус чер бот-башкарылга орга-нары күүседир ужурулг дээр-сагындырып тур бис.

Көдээ коданниң чогулчалы-девискээр Тыва Республиканы чурттакчыларының аъш-че-хандырылганының үндезин болзун дээш, бүгү күжүңерни бээринче силерни кыйгыры-тур бис!

Хүндүткел-биле,
Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының пле-нарлыг хуралының киржи-чилери.

«СЕРЕБРЯНКАДА» НЕМЕЛДЕ САЛБЫР АЖЫТТЫНГАН

«Серебрянка» санаторийниң баазында чартыктаан болгаш кемдээн кижилерни экижидип эмнээриниң салбыры ажыттын-ган. Эмнениринге болгаш дыш-танырынга таарымчалыг бай-далды тургускан санаторийде нитизи-биле 50 орун бар. Ооң иштинден 20 орунну чартыктап аараан болгаш кемдээшкинниг улуска кончуг таарымчалыг кыл-дыр аңгылаан. Чоннуң кадык-шылынга дуза чедирери-биле невролог, логопед, кардиолог, терапевт, травматолог, дието-лог, физиотерапевт эмчилерни болгаш логопед биле психологту хаара туткан. Ол ышкаш ОМС фондузунуң акша-хөреңгизи-биле чыл дургузунда телеви-р чокка хөй талалыг эмнээшкинни чорудар арга база бар деп, кол эмчи **Альбина Ондар** чугаалады.

Каа-Хем талазының хем эринде «Серебрянка» бажыңының иштинге кире бээр-ле, делгем, чырык болгаш чылыг. Бирги каадында тус-тузунда

Санаторийниң кол эмчизи
Альбина ОНДАР.

эмненир өрээлдерни дерип каан, бичежек өрээлге кире бээр-ле, тайга тооруунуң чаагай чыды келир, хөрек аарыгыг улуска дыка таарымчалыг, дустан куй деп адаар өрээлдин ханалары болгаш шалазы дустан бүткен.

Оон аңгыда аарыг кижилерге ачы-дуза чедиреринге аэрофитотерапияның, мас-

сажың, физиозмнээшкинниң, спортчу тренажер өрээлдерин тускайлаан. Чартыктап аараан улуска тускайжыттыгана трена-жерлар, агаарлыг фитобочка, ку-шетка нуга-бест болгаш оон-даа өске амгы үениң аргалары-биле база эмнеп турар.

Хөй чылдарда кадык камга-лал шугумунда ажилдап чоруур, арга-дуржулгалыг невролог эмчи **Альбина Борисовна** тайылбыр-лап:

— Маңаа кадыкшылының байдалы кызыгаарлыг, хүндүлүг дыштанылгада улус хөйү-биле дыштанып кээп турар. Амгы үениң эмнээшкинниң чаа-чаа аргаларын ажыглавышаан, ажилдап турар бис. Чоокта чаа 400 муң рубльдин баш тыртты-рар, эмнээр дериг-херекселдин садып алдымыс. Ам-даа садар чугула дериг-херекселдер бар.

Чоннуң кадыкшылын быжыг-лаар, санаторийниң бурунгаар хөгжүлдэи дээш Тываның Чазаа дыка эки деткимчени көргүзүп

турар. Каш чылдар бурунгаар бо санаторий «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайының ажилчиннарының дыштаныр болгаш хонар-дүжер чери турган. Ону Чазактың амгы удуртукчулары республиканың чонунга ажык-дузалыг кылдыр чаарткан. Чартыктап аараан болгаш кемдээшкинниг улусту эмнээринге таарымчалыг бай-далды тургузуп, мында немелде

салбырны ажиткан. Санаторий-де нитизи-биле 70 ажыг кижиги ажилдап турар. Олар шупту аарыг улуска эвилең-ээлдек болгаш бердинген ажылынга харысалгалыглар база бүтү талазы-биле хандырылганы эм-деп, ол чугаазын доосту.

Ася ТЮЛЮШ

Авторнуң тырттырганы
чуруктары.

Март 24 — Бүгү-делегейниң туберкулезка удур демисел хүнү

ӨЙ-ШААНДА ХЫНАДЫРЫ ЧУГУЛА

хамааржыр.

Диспансерниң салбыры болур Балгазын санаторийинге аарыг кижилер улаштыр эмнээш-кинни алыр.

— Суд приставтары аарыг улустарны алба-дал-биле эмнедир-биле диспансерже эккеп турар болгай, оларның саны че-жел? Олар эмчи чурумун күүседип турар бе?

— Бо хүнде эмнедиринден ойталап турар 151 кижини судче берген. Суд приставтары-биле демниг, шудургу ажылывыстың түңнелинде 92 аарыг кижини диспансерге күш-биле эмнедир-биле эккеп бис. Оларның аразындан чүгле 1 кижини эмнээш-кинни чедир албайн чоруй барган, а 8-зи Тывадан дашкаар көшкенер.

— Рустам Май-оолович, республиканың кайы кожуун-нарында туберкулез аарыгы эң нептеренгейил?

— Барыын-Хемчик, Кызыл кожуун болгаш найысылалда байдал дүвүрэнчиг, а Өвүр, Мөңгүн-Тайгада ол талазы-биле чүгээр. Тывада инвалид кижилерниң байдалының аайы-биле алырга, туберкулез аарыгы чүрек-дамыр болгаш ыжык аарыгларының соонда үш дугаар черде турар. Республикада туберкулез аарыгының аңгы-аңгы хевирлеринден инвалид болгаш аарыгы саны 636. Бо аарыгдан инвалид болганы дээш пенсиялыг болганда, оларның чамдызы аарыын когун үзе эмнедирин оралдаш-пазы чажыт звес.

— Туберкулезка удур демисел айында кандыг хемчеглер чоруттунуп турарыл?

— Диспансерниң ажил-дакчылары чыл дургузунда профилактиктиг ажилдарны чорудуп турар. Туберкулезка удур демисел айында ол ажилдарны күштелдирип, өөредилге албан черлеринде, эмнелгеге лекция-беседаларны кылып, кожууннарже сургакчылап, брошюраларны тарадып, аарыг кижилер ортузунга анкета долдурар ажилды чорудуп турар бис. Март 24-те Арат шөлүнге, оң талакы дачаларга күзелдиг чурттакчы чон көжүп чоруур флюороаппаратка хыналданы эртип алыр аргалыг. Ол-ла хүн Арбат шөлүнге "Тываның эне-релдиг чүректери" деп аныктар шимчээш-кинниң волонтерлары флеш-мобту эрттирер. Оон аңгыда хоорайның эмнелгелеринге болгаш кожууннарның төп эмнелгелеринге «ажык эжиктер хүнүн» организастаар.

АВТОРДАН: Аарыг кижилер бодунуң кадыынче доктаамал сагыш салбас болза, оларга дуза чедирери берге. Олар чанында ажы-төлүнге, чоок кижилеринге, хөй-ниитиге айыылдыг байдалды тургузуп турарын билип, боданза эки. Аарыгны хоочураткаш, сөөлгү чадазынга чедир узамдыктыргаш, эмнелгеге кээрге, ону эмнээри үр хуусаалыг болгаш хөй чарыгдал негеттинер. Туберкулез-ту эге чадазында эмнедип эгелээриниң онза чугулазын эмчилер айтып турар. Кадыкшыл чүгле кижиниң бодунуң холунда дээрзин утпайн, шыңгы боданыр үе келген.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

ТУБЕРКУЛЕЗ-ТАН КАМГАЛА-НЫҢАР!

Чылдың-на бүгү делегейде 8-10 миллион кижини туберкулезтан аарып турар болгаш 3 миллион хире кижилер бо аарыгдан өлүп хорап турар. Күрүнениң талазындан туберкулез аарыгын хайгааралга ап, аңаа баш удур хыналдаларны чорудуп, туберкулезка удур тарылгаларны кылып, чаа эм-таңны ажыглаан түңнелинде, бо аарыг сөөлгү үеде чавыр-лып эгелзэн. Ылаңгыя социал-экономиктиг сайзыралы, чоннуң ниити чуртталгазы болгаш культуразы бедик, сайзыраңгай чурттарда бо аарыгның көргүзүү кудуку деңнелде келген.

Амгы үеде бо аарыгны эге чадазында илередиптер аргаларның аразында кол черни улуг улуска флюорография хыналдазы, а бичии уругларга туберкулин-биле хыналда ээлеп турар.

Бо аарыгның бир нарын талазы болза, кажан кижини аарып бергеш, ону билбес. Эге чадазында аараан дугайында кандыг-даа им-демдектер чок боор. Ынчангаш аарыг кижини бодун кадык мен деп бодап чоруур. Чүгле кажан аарыг өөскүп, нептерей бергенде, кижини чөдүрүп, деңзизин чидирип, чөмгө хөңнү чок болуп, эди изиир болгаш өске-даа демдектер көстүп келирге, аарыгны билип каар. Ынчангаш чылдың-на кижини бүрүзү ыяап-ла флюорография хыналдазын эртери чугула.

Чоннуң туберкулезтан аарып турарының көргүзүү-биле бистиң республика Россияда эң берге девискээрлерге хамааржып турар.

Туберкулез аарыгы эмнетинип болур. Эң-не кол чүве — эмнээринден аңгыда аарыг кижиниң эмнедип алыр дээр тура-соруундан дыка улуг хамааржыр. Туберкулез — халдавырлыг аарыг, ынчангаш чанында ажы-төлү, долгандыр улус аарып бербезин дээш, аарыг кижини санитарлыг чурум-нары сагыыр ужурлуг.

Халдавырлыг туберкулез аарыглыг кижини, өске улуска айыылдыг биле тура-ла, эмнетпес болза, ону хоойлу езугаар, суд таварыштыр күш-биле эмнедир деп чүвени аарыг кижини бүрүзү билир ужурлуг.

Туберкулезтан камгала-ныңар, кадык амыдыралды сагыңар, чылдың-на улуг улус туберкулезка удур флюорография, бичии уруглар туберкулин хыналдаларны эртип туруңар.

Валерия КОНГАР,
Кадык камгалап яамы-зының парлалга албаны.

Туберкулез халдавырлыг болгаш социал аарыгларга хамааржыр. Оон өөскүдүкчүзүн 1882 чылда немец эртемден Роберт Кох ажыдып тыпкан. Аарыгның өөскүдүкчүзү микробтар колдуунда өкпө туберкулезунуң ажык хевиринден аараан улустан агаар дамчыштыр чараа, дүкпүзү-биле чөдүрүп, аспырып, каттырып турар үеде тараар. Туберкулез аарыгы эге чадазында, баш-тайгы айларда, аарыг кижиниң бодунга улуг-ла билдиртпес, аңаа чок болур. Ынчангаш аарыг кижиниң организмге нептереп, когун үзе эмнээри нарыыдай бергенде, аарыг улус эмчилеп эгелзэр.

Чоннуң туберкулезтан аарып турарының көргүзүү-биле Тыва Россияда эң берге девискээрлерге хамааржып турар. Республиканың туберкулезка удур диспансериниң улуг эмчизи **Рустам Май-оолович Рустаан-оол-биле** байдал, ынап-ла, ол хире берге бе деп, угааны эгелзэн бис.

— Рустам Май-оолович, туберкулез аарыгының талазы-биле Тывада байдал кандыгыл?

— 2011 чылдан эгелзэш, туберкулез аарыгының көргүзүгери республикада 30 хуу, өлүп орары 41 хуу кызырылган. Республикада бо хүнде 1753 аарыг кижини бүртүктеттинген. Оларның иштинден 70 хуузу өлө аарыгының ажык хевиринден, а 40 хуузу аарыгы эмнерге ш четтирбейн турар кижилер. Туберкулез аарыг кижилерге чыг чурттаар оран-сава чогу-иле олар чүгле чоок кижиле-ни болгаш ажы-төлүнге звес, кудумчуда кадык кижилер-не айыылды тургузуп турар. Ир звес өкпө аарыг кижини каыт ажыкның 5-ки азы 9-ку кадын-а чурттап турар болза, ол бүдүн адъездиниң чурттакчыларынга олгаш бажыңының девискээ-ринде кижилерге айыылды тур-гузуп турар. Ол кадык кижиге туберкулезтуң эмнерге туруштуг хевирин чыпшырып каар болза, оларны күштүг эмнер-биле үр-еде эмнээр апаар. Республи-када чурттакчы чон өкпө, тыныш-органнарының туберкулезундан ай аарып турар.

Россияда флюорография хыналдазын чылдың-на 15 хар-ан өрү назылыглар, а Тывада бо аарыг талазы-биле бай-ал нарын болганындан, 2013 чылдың ийи дугаар чартындан эгелзэш, 12 хардан өрү назылыг уруг бүрүзү ыяап-ла эртер ужур-ут. Чаа төрүттүнген чаш уруг-уруңуң-ле туберкулезка удур аарылганы кылып турар-даа болза, оларның аарыгы чоруу аавырылбайн турар. Чижээ, аа-рыг уруг эмнелгеге аарыын когун-не эмнедип алгаш, бажыңынче-ана бээрге, өг-бүлезиниң эжигүннериниң бирээзинин спези аарыг болза, ол түңнел-ок болур. Олар чөдүрүп, аспы-ып, каттырып, уруглары-биле угаалажып турар үезинде, араа, дүкпүзү-биле аарыгны

өөскүдүп, тарадып турар боор. Ажы-төлүнүң келир үеде чаагай чоруун күзээр ада-иелер, кызып тургаш, эмнедип алыр. Бо бүгү чүгле аарыг кижиниң арын-нүүрүнде-дир ийин.

— Бо халдавырлыг аарыгга кандыг кижилер дүргени-биле алзып болу-рул?

— Уруглар, улуг назылыг хоочуннар, чигир аарыглыг, социал байдалы нарын, арагалап, таакпылаар, иммунитети доошак болгаш хоочураан аарыглыг кижилер, кадык хамаатыларга бодаарга, бо айыылдыг аарыгга алзып болур.

Туберкулезтан колдуунда ажыл чок, доктаамал чурттаар чери чок, социал байдалы нарын кижилер аарып турар. Ынчалза-даа кандыг-даа кижини бо аарыг-дан долгузу-биле камгалаттын-маан болганда, кым-даа аарып берип болур. Флюорография чүгле туберкулез звес, а өкпөде болгаш хөреке өске-даа аарыг-ларны илередип тыварынга дузалыг.

— Сөөлгү чылдарда эм-нелгелерде кандыг чаа де-риг-херекселдер келгенил?

Федералдыг программалар езугаар эмнелгевис чаа дериг-херекселдер-биле хандыртынып турар. Оларның аразындан ийи аппараттың ажыктыын демде-леп болур. 2012 чылда "Джин-эксперт" деп дүрген диагностика кылыр аппараттың ачызында үстүнде адааным көргүзүглерни чедип алган деп болур. Чүге дизе моон мурнунда туберкулезтуң хевирин, чадазын, эмнерге ту-руштуун илередирде, 3 ай чы-гыгы анализтерниң харызын манаар турган. Амгы үеде 2 шак дургузунда шын диагносту то-дарадыптар. 2014 чылда микро-биологтуг диагностика чорудар "ВАСТЕС MGIT" деп дериг-херек-селди алдывыс.

— Эм-таң хандырылга-зы тускай федералдыг про-граммалар шугуму-биле кээп турар бе?

— Ийе, эм-таң шупту феде-ралдыг программаларның ак-шаландырышыкыны-биле кээп турар болгаш, ол талазы-биле байдал эки. 2015 чылда Бедак-вилини (Bedaquiline) деп туберку-

лезка удур чаа эмни үндүргени улуг чедишкин.

— Кадрлар талазы-биле байдал кандыг ирги, Рус-там Май-оолович?

— Аныяк эмчилерни деткиир тускай программа езугаар кожууннарның төп эмнелге-леринде фтизиатр эмчилер четчелеттинип эгелзэн. Амгы үеде Сүт-Хөл, Тес-Хем, Каа-Хем, Таңды кожууннарда эмчилер чок. Ынчалза-даа бо чылын 9 фтизиатр эмчи доозуп кээр болгаш, кадрлар айтырыглары шиитпирлеттине бээр. Диспан-серге херек турган 4 фтизиатр эмчини база хүлээп алыр бис.

2015 чылда 5 фтизиатр эм-чилерге республикадан 150 муң рубль деткимчени көргүскен. Оларның чурттаар оран-сава айтырыын шиитпирлээри-биле Кызылдың эмчи колледжизинде өрээлдерни база аңгылап берген.

— Туберкулез аарыгын эге чадазында эмнээриниң хуусаазы кайы хирел?

— Аарыгны эрте тодаратка-нындан эмнээр хуусаазы кыска болгаш чарыгдалдары звээш болур. Ажылдап турар, бир ду-гаар аараан кижилер бюллетень езугаар эмнээш-кинни 3-12 ай дургузунда ап, кадыын экижидип алыр аргалыг. А республикада туберкулезтан колдуунда ажил-агыы чок, социал байдалы на-рын кижилер аарып турар. Бир звес аарыг ханылап, организмге нептереп, нарыыдай бергенде, эмнээш-кин 2 чыл чеде бээр. Бо аарыгны чавырылдырарда, аарыг кижилер эмчинин сүмезин езугаар үзүктел чокка эмнээш-кинни ап, санитар-гигиена хем-чеглерин сагыры чугула. Эң-не кол чүүл — эмнээринден аңгыда, аарыг кижиниң эмнедип алыр дээш тура-соруундан дыка улуг

«ӨЛҮМ ЧОК ПОЛК» — МӨҢГЕ ТӨӨГҮ

Ада-чурттуң дайынының ти-лээнинден бээр 70 чыл оюнда «Өлүм чок полк — Россия» деп улуг шимчээшкнге Москвада Мөгейиг даанга, Тиелелгениң парадының одуруунче муң-муң кижилер келгенин төп телеканалдан көргөн бис.

«Өлүм чок полк» кайыын эгелээни? Тюмень областың полициязының хоочуннар эвилелиниң даргазы Геннадий Кириллович Иванов 2007 чылдың май 9-туң бүдүүзүндө кайгамчыктыг дүш дүжээн, чаңгыс чер-чурттуг фронтчуларның портреттерин хөй кижилер тудуп алган, хоорайның бир шөлүндө чоруп турар кылдыр көргөни ооң сагыш-сеткилин доюлдурупкан. Дараазында чылын ол Ада-чурт дайынынга өлгөн адазының, ооң өөрлериниң фото-чуруктарын парадка тудуп алгаш келирге, дыка хөй чон ону деткип, Тюменьниң кол кудумчузунче үнгөн. Ол акцияны «Тиелекчилер парады» деп адаан. Ийи

хире чыл болганда Россияның 20 регионнарынга ыңдыг парад эгелээн.

2010-2011 чылдарда Москва хоорайга кырган-ачаларының, кырган-аваларының портреттери-биле школачылар, ада-иелер «Тиелекчилер маадырлары» деп акцияже массалык-биле чыгып үнгөн. 2013 чылда «Өлүм чок полк» деп ат-биле Москвада Мөгейиг даанга Николай Земцов, СССР-ниң Улустуң артисти Василий Лановой оларның чоруткан шуулганын муң хире кижилер чыгып, демдеглээн. Дараазында 2014 чылда аңаа 40 муң кижилер чыгып.

2015 чылдың май 9-та Москвада 500 000 кижилер «Өлүм чок полктуң» шуулганын эрттирген. Оларның аразына Россияның Президентизи Владимир Путин фронтчу ачазының портретин тудуп алгаш, чыскаалче үнгөн. Ынчан 1200 хоорайга 12 миллион кижилер акцияга киришкен.

2015 чылдың августа Тывага

«Өлүм чок полк» деп патриотчу-хамааты шимчээшкини эгелээн. Ону Тываның сурагылы эки турарчызы Михаил Белекпенович Сундуйнуң огулу Алексей Сундуй баштап, дыка хөй ажилды кылып эгелээн. 2015 чылдың май 9-та 220 тыва эки турарчыларның 170 портреттерин ажи-төлү, дөргүл-төрели туткаш, найысылалывыста Арат шөлүңчө үнгөн. Ам-даа бежен кижиниң фото-чуруктары четпейн турар. Ону дилеп тыварына школачыларны, студентилерни болгаш аныяктарны эвилелдеп, улуг ажилды Алексей Михайлович Сундуй дидим болгаш бедик сорукуг чорудуп турары демдеглексенчиг.

«Өлүм чок полк» деп шимчээшкнге даянып алгаш, Кызылдың № 12 школазының төөгү башкызы О. С. Чаш-оол «Ада-чурт дайынының киржикчилерин дугайында чугаала» деп федералдыг портал ажиткан. Аңаа эки турарчыларның дөргүл-төрелиниң, таныш-көрүжүнүң дуга-

йында материалдар, оларның маадырлыг херектерин бижип, дыңнадып, фото-чуруктарын сайтче «Вконтакте», «Одноклассники», «Facebook» азы хууда электроннуг почтазындан дамчытып бүртүкчедип алурун дыңнаткан. Эрткен неделяда музейге болган таныштырылгага келген школачыларны, студентилерни кады ажилдаарынче ол кыйгырган.

Бо чыышка Елена Кара-оол хоорайның школаларындан өөреникчилерни база студентилерни чыгган. Аңаа кырган-ачазы Александр Сорокинниң уйнуу, №1 школаның өөреникчизи Анастасия Никитина, №15 лицейден 9-ку классчы Юлия Ооржак Совет Эвилелиниң Маадыры Н. Макаренконың дугайында, ТКУ-нуң төөгү факультетиниң 2-ги курсчузу Чейнеш Шактар-оол кырган кырган-ачазы Тюлюш Кечил-оолдун дугайында, башкы институтунуң студентизи Татьяна Чагман Вера Байлак

дугайында фото-чуруктар электроннуг таныжылганы гаш, бо төлөвилелди деткип ажилына идекпейки болуп өскө өөрүн кыйгырганнар.

«Ада-чурттуң дайыны киржикчилериниң дугайында» деп федералдыг портал ажилын, «Өлүм чок полк» ТР-де регионалдыг салбышта удуртукчузу Оксана Сгеевна Чаш-оолдун эгеле саналын деткип, ооң-биле ылзааны тудунар: тел. 8 (362) 262-41-28, e-mail: bespolk24@mail.ru.

Төөгүдө мөңгөжээн өлүм фронтчуларның чаңгызында ады астыгып кагбас ужуру оларны дилеп, тып, чонга ныштырары, алдаржыдары салгалдык ыдыктыг хүлээлгэ дээрзин бадыткап, бо федералдыг порталдың сайтына че кирип, идекпейки болуп өңүктөр.

Светлана ДАНЗЫН-ОС

Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунуң 70 чылында

ХӨЙ-ХӨЙ МЕРГЕЖИЛДЕРГЕ ӨӨРЕТКЕН

2016 чылдың март 28-те республиканың үе-дүптегиниң өөредилге чери Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникуму 70 чылдаар. Ол республикада профессионал өөредилгениң сайзыралына чугула болушкун.

Техникумну төөгүлүг деп адап болур, чүге дизе ол республиканың төөгүзү-биле, ооң профессионал өөредилгениң сайзыралы-биле холбаалыг.

Областың Хереглекчилер эвилелиниң эгелээшкени-биле 1946 чылда тургустунган садыг-кооперация школазы Кызыл хоорайның, республиканың чугула культура-өөредилге объектизи апарган. Улуг-Хемниң барык эринде болгаш ыдыктыг Дөгээ дааның дужунда, Азияның таптыг-ла төвүндө турар школа культура болгаш өөредилгениң мөөңнөшкен чери болу берген база бо хүнге дээр ол хевээр артпышаан. Ол чүгле техникумнуң тургустунушкун чылдары звес, ол ышкыш республикада өөредилге адырының үнденинериниң болгаш чаңчылдарының тургустунуп хевирлеттинген чылдары, ынчангаш кооперация школазының хөй-ниити амыдыралының чугула звес-даа болушкуннарынче кичээнгейни салып болур.

Дайын соонда чылдарда Тыва чаа амыдыралды эгелээн. Чаа-чаа кижилер, специалистер чедип келген. Аныяк республикага кадрлар белеткээринге, ооң шажын болгаш культуруг сайзыралына үнелеп четпес үлүг-хуузу кириген. Саян артындан келген башкыларның аттары техникумнуң төөгүзүндө хөй.

Кара чаңгыс күрүңгө хамаарышлас өөредилге чери — Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунуң төөгүзү садыг-кооперация школазындан эгелээн. Ол баштай 2 салбырлыг турган: бухгалтер болгаш садыг. Чартык чыл эрткенде, школа поварлар, быжырыкчылар, кондитерлерни белеткеп

Монгуш Лопсанович Дажу-Норбу

эгелээн. Ол чүүлге садыг болгаш хөй-ниитиниң чөмөнчилге черлериниң адырынга тускай мергежилдиг кадрларның чедишпези чылдагаан болган. Чаңгыс чыл дургузунда школа 25 бухгалтерни, 28 садыгыны, 18 быжырыкчы болгаш кондитерлерни белеткээн. Тургустунган үезинден эгелээш, экономикага, ылаңгыя республикага садыглажылганы сайзырадырынга тускай мергежилдиг кадрлар белеткээр талазы-биле «дарганнаар чер» болган. Ол школань доозуп үнгөн кадрлар чүгле хереглекчилер кооперациязының адырынга негеттингир звес, оон ыңай улусчу ажил-агыйның бүгү-ле адырларына чугула херек бедик деңгелдинг специалистери бооп турган. Ол школань дооспаан чурттакчылыг булуң Тывада чок дээрзин бо хүнде бүзүрелди-биле чугаалап болур. Аңаа республикада массалыг мергежилдерниң херегледии болгаш ат-алдары салдарлыг болган.

Школаның доозукчулары чоорту көдээ интеллигенцияның одуруун көвүдеткен. Көдээ черлерни кадрлар-биле хандырганы садыг-саарылганы бедидер арганы берген. Школаның доозукчуларының ажилдап тур-

ганы садыг бүдүрүлгелериниң четкизи 2,4 катап көвүдээн, а хөй-ниити чөмөнчилге черлери — 3,2 катап. Мынчангаш кооператив кадрларын белеткээр болгаш эде белеткээр адырның кол-кол сорулгаларының бирээзи апарган.

Баштайгы директору Монгуш Лопсанович Дажу-Норбунуң адын амдыгаа дээр чон утпайн, сактып чоруур. Ол төрүттүңерге, ону Дажу-Норбу деп адаан, 1945 чылда паспортчудулга үезинде ооң ады фамилиязы апарган.

Сес харлында-ла иези чок арткан. Ол тос харлыг турда, Хандагайтының хүрээзинче өөредип кирипкен. 1930 чылдың октябрь 13-те ол ТАР-ның Күш-ажыл яамызынче аарсаар ажилдар кылыкчызы кылдыр кирген, аңаа 3 чыл ажилдаан. Ажилдавышаан, ол үжүк-бижикке боду өөренип алган.

1934-1937 чылдарда Казаньның садыг техникумун «товаровед» мергежилдиг өөренип дооскан. Ол садыг организастаарының адырынга профессионал мергежилди алган баштайгы специалистериниң бирээзи болур. Массалыг мергежилдерниң специалистерин белеткээриниң чугулазын барымдаалап, Тывоблхереглед чөвүлелиниң садыг-кооперация школазының директору кылдыр томуйлаткаш, 1954 чылга чедир ажилдаан. Өөреникчилери ооң экииргээн, сагыш човангырын сактып чугаалаар. Школаның дөрт доозукчузунга, Плеханов аттыг улусчу ажил-агый институтунуң студентилеринге ол бодунуң бюджетинден стипендияны төлөп берип турган.

Монгуш Лопсановичиниң ажил-ижи чүгле бистиң техникумнуң звес, оон ыңай Тываның хереглекчилер кооперациязының төөгүзү болур. Ол тыва интеллигенцияның бижик-билигиг, бедик мергежилдиг, үлөгерлиг төлээзи. Ооң удуртуп турган школазының ылгалдыг шынары — ооң салгакчыларының

арттырып шыдааны ат-алдары. Чижээлээрге, Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникуму бодунуң сайзыралында кандыг-даа бергелерге таварышса-даа, бо хүнде ол алдаржаан өөредилге чери болуп артпышаан!

Мергежилдериниң хевирлерин чылдан чылче калбарып турган. 50 чылдарда аңаа хөй-ниитиниң чөмөнчилгези, экономика болгаш саң-хөө адырынга специалистерни белеткеп эгелээн. Ол чылдарда Саян артындан аныяк специалистер Надежда Васильевна Кокорина, Лидия Матвеевна Куприянованы дээш, оон-даа өскелерни башкы ажил-чорудулгазынга хаара туткан. Ырактан келген башкыларның хөй кезии боттарының өөредилге черинге шынчы болуп, Тыва-биле салым-чолун холбаштырган дээрзин демдеглээри чугула.

Техникумнуң чоргааралы — ооң удуртукчулары: Тываның билдингир эртемденнери, кайгамчык салым-чолдуг болгаш мерген-угаанныг кижилер, хөй-ниити болгаш политиктиг ажилдакчылар, тыва эртемниң үлөгерлиг төлээлери. Хеймер-оол Опанович Ондар — физика-математика эртемнериниң кандидаты, Кызылдың башкы институтунуң бирги ректору, билдингир шыдыраачы, Тинмей Лайзапович Дозур-оол — экономика эртемнериниң кандидаты, Тыва-КУ-нуң профессору, хөй-ниити болгаш политиктиг ажилдакчы. Өөредилге чериниң сайзыралына көскү исти сургуулдарның, башкыларның, ада-иелериниң хүндүткелдиг кижизи Галина Николаевна Молодцова арттырган. Техникумнуң ажилдакчыларына оларның-биле кады ажилдаары база олардан өөренири дээрге улуг алдар. Оларны «амыдыралдың башкылары» деп башкылар болгаш сургуулдар аңаа звес адап турар. Олар чогаадыкчы, сырык каттышкан, ажилгыр коллективти тургузуп, езулуг бир дөмей

үзел-бодалдыг кижилерни бод долгандыр чыып шыдаан.

Бо хүнде Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникуму — сайзыраңгай инфраструктуралыг өөредилге делегейи. Ол өскерилген, чаа методика, технологиялар тывылган, өөредилге чоруду сайзыраңгайжыттырган, дери херекселдер экижээн, чаа-чалым-чаяанныг башкылар чедип келген.

Техникумнуң доозукчуларының салым-чолу, ооң хөй-хө төлөптиг башкыларының болгаш ажилдакчыларының чогаадыкчы оруу ышкыш техникумнуң төөгүзүнүң үе-чада бүрүзү бот тускайлаң номга төлөптиг.

70 чыл бурунгаар тургустунган Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникуму кооперативтиг өөредилгениң чаагай чаңчылдарын сагып, улуг көвүдөдип, чаа-чаа чедишкннерже чүткүп турар.

Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникуму РФ-тин Хереглекчилер кооперациязының төп эвилелиниң (Центросоюз) шыырак өөредилге черлериниң санынче кирген. Ында сургуулдарны чедимчелиг өөредилгелеринге таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар башкыларның быжыг коллектив ажилдап турар.

Хүннүң-не чаа-чаа билиглерни алыр дээш, чугула мергежилдерни шиңгээдип ап турар сургуулдар техникумче далаажыр. Ол чүүл — эртем чедип алыр күзел кезээде онза чугула турган дээрзиниң бадыткалыдыр. Шынарлыг профессионал эртемни бээринге Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунуң аргалары бар. Бүгү-ле сургуулдар база доозукчуларның мурнундан, төрөөн техникумунуң, сенээ ба-йыр чедирип тур бис.

Марина БИЧЕ-ООЛ, техникумнуң директорунун өөредилге ажилының талазы-биле оралакчызы.

БОЙДУС ТӨЛҮ БОРТУК-УГБАЙ

(Качыктың аас чогаалының кадагалакчызы)

**«Дөргө олурар орнунга, казачага олур,
Чел тудар орнунга, кудурук тут».**

(Тыва улустун үлегер домаа)

Аас чогаал чыккызының оруунга оон аазааны ховар болгаш кайгамчык солун кылып биле ужуражылгалар бо-ла тава-кылаар. Салымның ыңдыг ужуражыл-галары таваржы бээр, «Деңгерлерден чаларал келген өгбелериниң солун сүлдө-сүзүүнүн кежи аас чогаал азынга дүшкени ол-дур» деп, бурун-улустун амыдыралда чүү-даа чүве азында харылзаалыг, долуглуг деп айткан билишкени сагышка чайгаар кээр. Чамдык ужуражылгаларның азында бир-ле чажыт харылзаа тургус-туруп, элдепти-биле аайлажы бээр, чайгаар-ла база аңаа бүзүрөп эгелээр ыңдыг ховар ужуражылгаларның азын 2010 чылдың частың башкы азын 14-25 хүннеринде «Малчыннар элдепти» деп адаарывыс эмнелгеге эленип чыдар үемде болган чүве. Ол ас бистиң башкывыс, тыва чогаалдың азын шынчээчизи Антон Каваевич азын төрүттүнгенден бээр 80 чыл ас тураскааткан чүүлдү дарый бижирип даалганы институттан алган турган. Башкывыстың юбилейинге уткуш-тур боттарывыстың эрткен үе иштинде алган ажылывысты түңнөп, келир үеде тургаларывысты тодарадыр чаңылдыг с. Үжөн ажыг чыл дургузунда аас чо-гал чыыр талазы-биле ажылывыстың ийеи бодап кээримге, Тываның барык тү булуңнарындан, ылаңгыя барыын кууннардан, элзэн көвей материал азынган болуп турар. Эң-не эвээш аас чаал чыгдыган черлериниң бирээзи — азын мурнуу-чөөн кожууннары Эрзин, болган.

Эрзин, Тесче аас чогаал чыыр экспе-дицияны чорударының чугулазын бодап, киттинип олурумда, мээң чанымга р узун, шыырак, бажының дүгү сырый, үлдүр кара, карактарының көрүжү чым-с чазык шырайлыг, даянгыштыг угбай таштап келген. Боду-ла палатамга кирип теш, мээң чанымга олуруп алгаш, кат-рымзап, баштактанып, онзагай аялгалыг биле менден чугаа эреп чугаалажып эледи. Езулуг-ла күзээним, дээрден дып келген чүве ышкаш, ховар дээн формант — медээ берикчизи болган. ы палатазынче көжерин эмчилерден тээрдеп алгаш, он хонук дургузунда нээшкенден хостуг үени ажыглап, аас чаал делегейинче шымныпкан бис. ени Бортук-угбай деп адаар» дигенин-и ийикпе, эгезинден эгелээш, чугаавыс ык болгаш улуг сонугалдыг агымче раан шилчий берген.

Информантының долчу намдары: Сам-н (Банчык) Бальдирмаа Базыровна 1948-ндың март 26-да Качыкка төрүттүнген. ла ады Бортук (моол дылдан очулду-рга Бора-Хавак дээн). Тыва дылга, моол лга хостуг чугаалаар. Тускай эртемге, лага өөрөнмээн. Бүгү назынында лчыннап чораан. Аът мунар, хой ка-рар, аңаар, тарбаганнаар, даараныр, ы-кеш ууштаар, эттээр, сиир кадар аш, оон-даа өске. Качыктың эрги сумузу ы-кыргыс. 1967 чылда өгленген. Өөнүң и-Самдан Базыр Күрович (1942-1990). ар 3 ажы-төлдүг: Сергей — Айыыл чок р албанында кызыгааржы, Мариан-— дээди эртемниг, банкыда саң-хөө ылдакчызы, Диана — башкы. Бортук-айының уругларының уруглары, ачылары Айыран, Арууна, Вита, Юля, Чимит-Дор-Бады-Доржу, Саша. Ийи кызы, оглу Кы-лда чурттап чоруур. Б. Б. Самдан 1963 лдан бээр кадыкшылының аайы-биле рын суурда турумчуп чурттаан.

Ачазы Банчык Базыр Шактарович (1905-1972), шола ады Банчык-Дарган — лчын, арбан даргалап чораан, Качык музунун тургузукчуларының бирээзи. ер, чүген кылыр, баг, чеп өрүүр; демир-стен паш, калгак, от-хачызы, шооча,

тон өөктери, билзек, чүсүк, сырга, бижек кылыр; идик, тыва хеп даараар. Авазы Кыргыс Ширшээр Чамбаловна (1910-1965). Олар 2 кыстыг. Бальдирмаа биле Мани. Угбазы 1997 ч. чок апарган.

Бортук-угбай ачазының дугайында мындыг сактыышкыннары чугаалаан: «Ачам аңчы киж. Ынчангаш ол Эрзин, Тестиң, Кунгуртунгун, Тожунуң улузу-биле (чүгле моол киж адавас) кады аңнаар. Олар аңнап чорааш, кара ыяш доразынга одагланыр. Черле төөгүзү кара ыяш уран-хайлары бис дээр. Каш борбак кара уран-хайлар чүк бүрүден чыгып келген улус деп билир мен. «Ук төөгүвүс чугаалашпас болза, хоржок» деп чугаалажыр. Мен 7-8 харлыымдан эгелеп, 14 харга чедир ачамны аңнаарда эдерип чоруп тургаш, оларның одаанга ыяш чыып, чөмин кы-лыр, аъттары солуй өрттээр турдум. Ол аразында кежээ оларның чугаалажырын дыңнап чыдар мен».

Мээң информантымың өскөн-төрзэн чурту Эрзин кожуунуң озаалаш, кызыгаар чери Качык болганы — езулуг-ла аайлаш-кан таварылга, ховар тывыш болган.

Чүге дээр, б и р э з д е, Тываның гуманитарлыг болгаш тускай шинчилелдер институтунун (ТГШИ) Эртем архивинде моон мурнунда Качыктан бижиткен мате-риалдар барык чок деп болур.

Ий и д е, Тыва биле Моол кызыгаарын-да бо черниң чурттакчылары, Эрзин, Кунгуртунгун улузу-биле бир дөмей, тыва, моол ийи дылга хостуг чугаалажыры-биле Тываның өске черлеринден ылгалдыг.

Ү ш т е, Бортук-угбайның ачазындан дыңнап алган төөгүлери, улусчу билиг-лери ол-ла хевээр сактып алгаш, биске дамчытканы канчаар-даа аажок үнелиг. Ачазы малчын, аңчы, дарган киж чораан болгаш, ол кавының — Качык, Сайгал, На-рын, Тес сумуларының, харын-даа оон-даа делгем девискээрлериниң — Сергин-Гол, Хар-Хирээ, Балыктыг (Кунгуртунгун), Сеңгел, Оргу-Ажык, Хуужаң-Тайга, Даспы (Би-Хем өрү) аңчылары-биле кады аңнап-меңнеп, сырый харылзаалыг чораан. Оон аңыда ачазы ырлаар, хөөмейлээр, чурагай «көөр» киж чораан. Ол бодунуң ачазы аңчы, оътчу, аас чогаалын эки билир Бан-чык Шактар Кыргысовичиден база лама чораан акызы Банчык Мөңге Шактар-овичиден (1902-1953) улусчу билиглерни шынчээди алган.

Д ө р т т е, эң-не кол тывыш — Бортук-угбайның боду, оон намдары, дылы, аажы-чаңының онзагайы. Ол кандыг он-загайлар?

Аас чогаал чыккызын ыңдыг солун информант ховар-ла таваржыр. Бортук-угбайның эң-не үнелиг шынары — чингине аас чогаал, улусчу билиглер эдилекчи-зи болганындан аңыда, оон өртемчей көрүүшкүнү бүрүнү-биле бойдус-биле тудужунда. Оон угааны хөлчөк чик, бер-ген медээлери чүгле шынга дүүшкен, амы-дыралчы, дылы чечен. Чеди харлыында болган болуушкуннары безин дүүн чаа болган дег каракка кестүп кээр, кулакка дыңналып кээр кылдыр илередип шыдаар киж болган. Амыдыралының аайы-биле тайга-таскыл черге чурттап чораан бол-гаш, школага чаңгыс-даа өөрөнмээн, со-лун-дептер номчувайн, радио-телевизор дыңнавайн, көрбейн, бойдус хүрээленинге өскөн. Ынчангаш, Бортук-угбайның берген медээлеринде бичии-даа номдан келген билиглер чок, салгалдан салгалче аас-биле дамчып келген арыг улусчу билиг-лери элээди назынның чарт угааны-биле кадагалап арттырып алганы мырыңай кайгамчык.

Чугаавыстың эгезинде ол «тыва ыры-кожамык, тоол-тывызык билбес мен, моол ырыны харын ырлаар-ла мен» дээн. Ол хирезинде, моон мурнунда тывалап күүсетпээн-даа болза, ачазындан моол дылга дыңнааны, утпайн эки сактып ал-

ган төөгүлери — тыва улустун бурунгу чугаалары. Оларны илдик чокка тывалап чугаалааны дээр, бодун тус черниң төөгүзүнүн, чонунун бир үзүлбес кезии мен деп медресе чоруурнда.

Амгы үеде бурунгу чугааларның чаңгыс безин сюжединиң сөзүглелин бижидип алыры амыр эвес. Бортук-угбайның репертуарының онзагай болганы — оон ниитизи-биле 15 бурунгу чугааларны (ол боду оларны «төөгү» деп адап турар): 5 бурун чугааны — мифти («Мөңге ыяш», «Чеди-Хаан сылдыс», «Тарбаганның төөгүзү» дээр, оон-даа өске), 5 тоолчургу чугааны — легенданы («Улуг-Хайыракан», «Биче-Хайыракан дагларының дугайын-да», «Тевениң төөгүзү», «Чыргал-Хаан, Өгээ-Мөрөн, Кежеге дагларының дугайын-да» дээр, оон-даа өске), 5 төөгү чугааны — преданиени («Эртин-Тайга дугайында», «Магачынның төөгүзү», «Ажа-Башкы» дээр, оон-даа өске) бижидип алыр арга тургустунганы — улуг олча.

Бортук-угбай уруу Диана-биле.
1999 чыл.

Бортук-угбайның аас чогаалының база улусчу билиглериниң база бир кол онзагайы — ачазындан дамчып келген сарыг шажынның лама-башкыларының сүзүглелин, билиглерин амгы үеге че-дир кадагалап ап, оларны амыдыра-лынга удуртулга кылып чорууру. Качык кыргыстарының бурунгу езу-чаңылдарын, хоруг-сагылгаларын, улусчу эмнээшкенин ол бөгүнге чедир амыдырал кырында уруглар кижизидилгезинде ажыглап чо-руур. Чижээ, хин-ава кижини хүндүлээр, уруг доюн, хылбык доюн, куда доюн шын эрттирери; хүндүткелдиг ак чөмни, зытти шын салыры, эм оъттарны ажыглаары — бо бүгү езу-чаңылдар тыва, моол көшкүн чоннарның культуразында амгы үеге чедир кадагалаттынганы кызыгаарда чурттап чоруур Качык кыргыстарының төлээзи Бортук-угбайның сүзүк-чүдүлгелиннен кестүп турар. Оон ол билигери Тывада сөөлүг үеде чаа тынышты ап, чоннуң идеп-кейли-биле эгидип эгелээни тыва үндезин культураның сайзыралына — өг-бүлө байырлалдарына, төрөл аймактарның ыдыктыг чер, суун, дагларын дагыыр езулалдарынын шын, чурум езугаар эрттире-ринге канчаар-даа аажок ажыктыг ховар дээн үлегер бооп болур.

Ынчангаш Качыктың аас чогаалының кадагалакчызы бо солун кижиниң дуга-йында дараазында түңнелдерни үндүрүп болур.

Бортук-угбай тыва, моол ийи культу-раның эдилекчизи-дир дээрзин оон тыва, моол ийи дылга хостуг чугаалаары (эртем дылында ыңдыг кижини билингв дээр) база ол ышкаш тыва, моол мал ажил-агыйлыг көшкүн чоннарның дөмейлешкек амыдыралын, езу-чаңылдарын, ниити шажын-чүдүлгезин көргүзүп турар. Ын-дыг-даа болза, үнген дөзүн алгаш көөрге, ылгал черле бар. Оон тыва ук-үндезини черле быжыг дазылдыг-дыр деп санаар мен. Бортук-угбай тыважаан моол эвес, чингине тыва-дыр деп түңнээр эртемге эрежок чугула бадыткал бооп турар.

Чүге дээр, б и р э з д е, ол бодун тыва киж мен деп медресе билип, ону дорту-биле чугаалап турар. Төрзэн черинге хума-галы — өске чуртче, Моолче, кире берген девискээрлерни улуг хараадал аяны-биле чугаалаарындан кестүп кээр («Сергин-Гол, Тере-Хөл девискээрлериниң чам-дызы Моолда барган», «чүгле моол киж адавас», «Ары-Калгаже (Тываже) сарыг шажын номналын кирибес дээр, Ары-Калганың хуурактарын чок кылыптар турган»).

Ий и д е, тыва, моол ийи дылга хостуг чугаалаа-даа, ачазындан моол дылга дыңнап алганы төөгү чугааларны чингине тыва дылга тывазыг домактар-биле илдик чокка, тыва эргижирзэн сестерни (ар-хаизмнерни), тыва фразеологизмнерни ажыглап хостуг чугаалап билири дээр, оон тывалап боданыр менталитетиниң херечизи.

Ү ш т е, тыва, моол ийи чоннуң төө-гүзүнде сырый холужа берген шажын-чүдүлгелер — бурунгу Деңгер-Дээрлерни сүзүктээр чүдүлге (тенгрианство), хам чүдүлгези (шаманизм), соңнай непте-рзэн сарыг шажын өөредии (буддизм) — Качыктың аас чогаалында, улусчу билиг-леринде катый хаара илереттинип турза-даа, арга-арыг урянхайларының ыдыктыг дагларын, тел-ыяш, хам-ыяш, от дагыыр езулалдары чөөн-кыргыстарда амгы үеге чедир бир онзагай бурунгу хевир-биле сагыттынып турары-биле Моолдан элзэн ылгалдыг.

Д ө р т т е, Бортук-угбайның ачазының делгем харылзааларының ачызын-да бижиттинген бурунгу чугааларның сөзүглелдери бүгү Тывада нептереңгей апарган сюжеттериниң бир тускайлаң хевирлери болуп Качыктың аас чога-алында кирип турары оларның тыва утка-шынарын херечилеп турар кол бадыткал деп бодаар мен. Тыва, моол удур-дедир харылзааларны шинчилээр — мурнувуста салдыган сорулга.

Б е ш т е, Бортук-угбайның бот-бүдүжү, медресе тыва-даа, моол-даа көшкүн чоннарның октаргай көрүүшкүнүнүн бой-дус-биле тудужун илередип турар болган-да, ону бойдус төлү деп тодартканывыс ужурулуг. Чижээ, үени бойдус-биле холбап тодарадыр: «Чыл дургузунда баштай хар эрири билек итпик эдер, оон хек эдер, оон шартылаа эдер, оон сыын эдер», «тарба-ган үнерге-ле, хар эрир» д.о.ө.

Чөөн-кыргыстарның аажы-чаңында моол салдар база бар (шыдамык, хөй негелде чок, турамык...). Ындыг-даа болза тыва кижиниң мөзү-бүдүжүнде бир онзагай шынарлары оларның бодун алырында күштүг илереттинген. Чижээ, бодун бойдус-биле деңге көөр биче сет-килдии, бөдүүнү («Дөргө олурар орнунга казачага олур, чел тудар орнунга, кудурук тут»), кээргээчели («тевениң ыглаарын дыңнаарга, киж сагыжындан ыравас кээр-генчиг», «соңгуна чигеш, карааның чажы төктүрге, аштааш, ыглап турар деп бо-дап, кээргедим»), чымчаа («ачамче уткуй маңааш, ушкажыпкан мен», «шыдаар-ла шаа-биле улуска буян кылыр...»).

Ынчангаш бойдус төлү Бортук-угбайның аас чогаалында болгаш улусчу билиглеринде илереттинген кайы-даа үелерде эргилевес үнелиг кол идеялар — Бойдус, Сүзүк, Билиг. Ол боду тыва, моол ийи культураның эдилекчизи боорда, тыва бот-медреселин кадагалап алганы-биле онзагай. Оон бот-тускайлаң дылы, аас чогаалы, амыдыралчы дуржулгазы база бурунгу болгаш амгы үениң салгалдарын тудуштуруп турар арыг улусчу билигери эртемге ийи культураны деңнеп сайгара-рынга база амгы үениң амыдыралына ажыглаарына магадалды берип турар. Ынчангаш ол ховар өнчүнү тускай чыынды ном кылдыр үндүрери база күзенчиг.

Бортук-угбай ачазының бүзүрелдиг сал-гакчызы болуп тыва улустун бурунгудан ка-дагалаттынган ховар таваржыр тускайлаң аас чогаал «үүжезин» биске хайырлааны дээр эртем ажылдакчыларының өмүнээ-зинден аңаа күдүк басып мөгөйдим.

Зоя САМДАН,

ТГШИ-ниң аас чогаал секторунун башкарыкчы эртем ажылдакчызы, филология эртемнериниң кандидаты.

Чырык чер кырында амыдыралдың кезээ-мөңгөде чарылбас үнелелдери — кижиниң хостуг эрге-шөлээзи, арыг-шынчы ынакшыл, чөптүг чорук, ачы-буян, чаагай сеткил, аңаа удурланыштак — адааргал, өжээрел, кара сагыш, сатты-ныкчы чорук, өскерлишкин кандыг-даа чогаалдың өзек темалары. Национал тыва театрының кол режиссеру, Россияның алдарлыг болгаш Тываның Улустун артизи Алексей Ооржактың бижээни «Челээш биле Идегел» деп шиизи база ийи аныак кижиниң чаа-ла кылтыгып келген арыг, чаш ынакшылындан, ооң ара үзүлгенинден, амыдыралын кады тудар дээн күзел-чүткүлү бүтпейн барганындан, оларның назылап келгеш, катап ужуражылгазындан өзектелип ужукталган.

Ачазы Алексей Кара-ооловичиниң соон салгаан, изин истээн аныак режиссер Сюзанна Ооржактың «Челээш биле Идегел» деп шиини кончуг тыынгыр, чогаадыкчы езу-биле солун, чараш, көрүксенчиг, шынарлыг кылдыр тургузуп шыдаанын мактавас аргажок. Кол рольдарда аныак артистер Аржаана, Уран-оол Стал-оолдарны эрткен вектиң 70 чылдарының «агаарынче» угландыргаш, ол үениң тыныжын эргилдир тыртып эк-келген дег таарыштыр тургускан. Аныктарның ада-иелериниң, ол үениң кижилериниң рольдарында артистер Луиза Мортал-оол,

Виктор Наксыл, Дыртык Монгуш, Серпаа Монгуш, Елизавета Монгуш оларның ойнап турарындан совет үеде Тываның барыын талакы кожунунда бир суурнун амыдыралының езулуг-чурумалы каракка көстүп келир.

Ийет, көдээ черде бөдүүн тыва чоннун амыдыралы. Идегел деп кыстың ада-иези көдээ интеллигенцияга хамааржыр: ачазы Каң-оол Хүлерович «мол-дурга» дарга, авазы Айыраа Алдаровна — суур школазының башкызы. Салгын-оолдун ачазы Болат-оол үнү чок бөдүүн ажилчын. Ооң адазы уктуг хам чораан. Кырган-ачазының улуг чаяан-дөзү Салгын-оолга дүшкен, ол Идегел-биле болчаг үезинде бо-ла тыртып, далып каар. Уруг ону авазына кээп чугаалаарга, дарга ачазы дыңнааш, оолдун угу хам-нар болганын тодарадып алып. Оон-на уруу Идегелди ол үеде хоруглуг турган хам-чүдүлгеге чоок аймактан ырадыр дээш, ийи чалыының ынакшылын үзе кирип эгелээр. Өрү депшип ажилдааш, өскээр көжүп чоруй баар арга дилеп, Кызылда бир улуг даргага телефон дамчыштыр чашпычаннып, авыяастап турарының сценазын Виктор Наксыл артист дыка бүзүрэнчиг ойнап турар. Шак-ла ындыг, үстүнде турар улуг

даргаларга авыяастаар чаңчыл амгы-даа үениң эпчок эдерин-чизи болгай. Уругнун адазының күженишкени-биле ынчалдыр-ла Салгын-оол биле Идегелдин аразы ырап чоруй баар.

Оолда дамчып келген чаяан-дөстү ооң адазы Болат-оолдун угбалары оттуруп берип турар. Ол база кончуг онзагай, бир тус-кай шажынчы езулал-чорудуг, ону

хам уктуг кижиге кылыр. Ол сцена-ларда хам-кадайның ролунда Серпаа Монгуш, бир угбазының ролунда Елизавета Монгуш. Хам-кадайның чалыы оолда келген хам чаяанын ажадар кылдыныгларын артист Серпаа Монгуш шынны-биле көргүзүп шыдаан. Ооң даңзада таакпы тыртып олурары бир ужурулуг. Эрги үениң улузу даңзага таакпылаарын чолукшулга хевирлиг база ажылгап чораан. Таакпыла-вас кижиге даңзаны сунарга, ол эрнинге дээскеш, дедир сунар. Чамдык чоннарда, ылаңгыя ин-дейлерде «тайбыңның даңзасы» деп езулал безин бар. Ол-даа ындыг-дыр, хам-кадай таакпыла-ла-даа оор ыйнаан. А кол чүве — оолдун шажынче оруун ажа-дып бээр. Ынакшылы бүтпейн баарга, хам болур салымынга ол чөпшээрериптер. Хам-кадай хамнап-хамнап, «бо күзүңгүнү хүлээп ал, оглум» дээш, чаяан-дөстү Салгын-оолга хүлээдип бээр. Моон мурнунда шиилерге хам кижилериниң рольдарын эр артистер ойнап турган. Бо удаада Серпаа Монгуштун хам-кадай ролун күөсеткени бир онзагай.

Челээш-Хам назылап кел-геш, эмчиге чыдырда, Идегел Каң-ооловна аңаа душ болуп таваржы бергеш, чоруп-чоруп

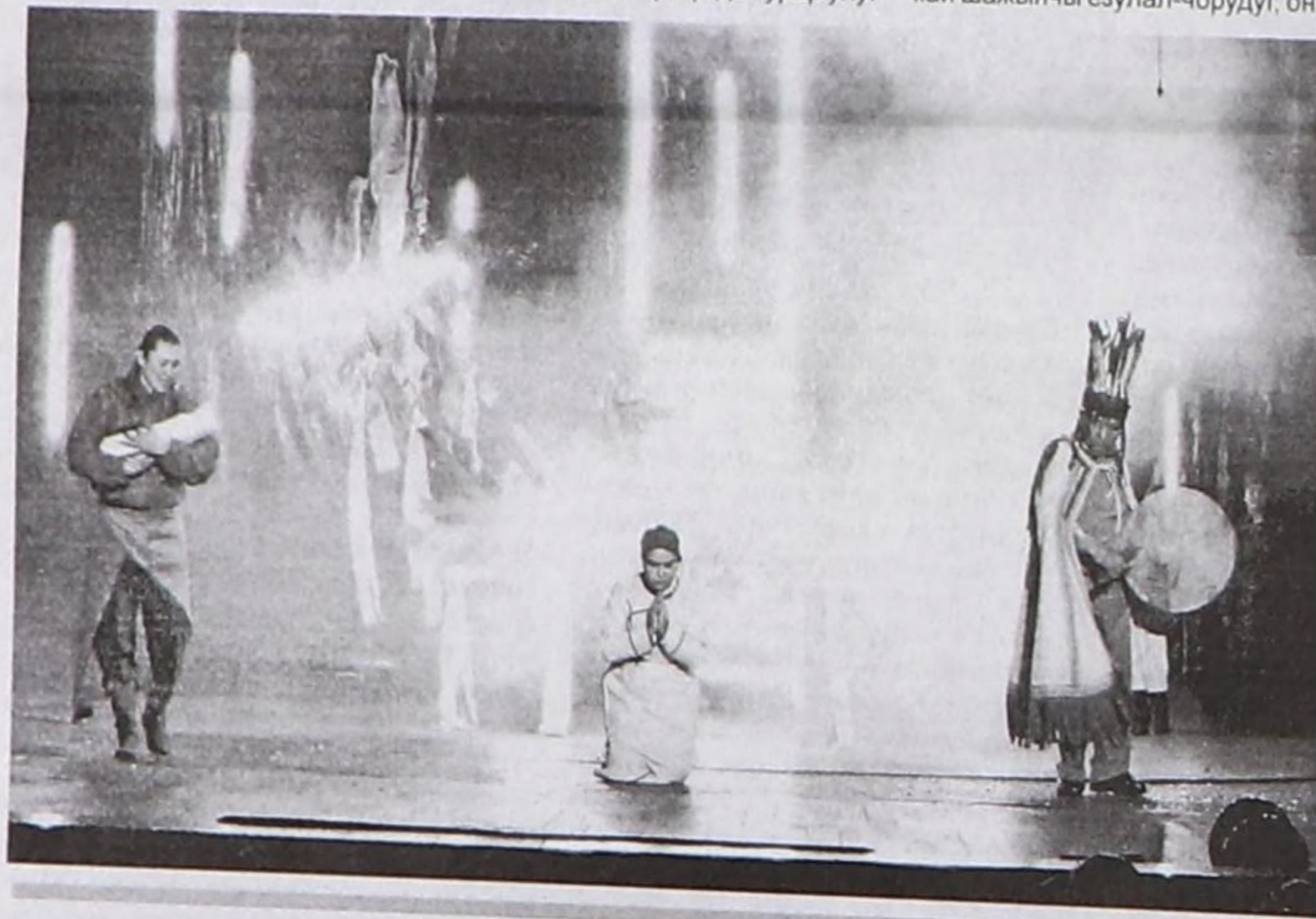
божаан уруу ам өгленге телбес болганын чугаала Ши эмнелге черинде сцен эгелээр. Ооң соонда — болуушкуннар. Челээш-Хам ролунда Россияның алд Тываның Улустун арти Александр Салчак, улгады Идегелдин ролунда Ан-риин-оол. Хоочун артист кандыг-даа рольду мерген ойнаарлар болгай. Чалыы дагы чаңгыс ынакшааны Ид Челээш-Хам октаргай-биле чаяан-дөзүнүн ачызында б езулал кылып, ооң уруу Ай-чаш уругну дээр-деңгер дилеп бээр.

Автор Алексей Ооржак бо шиизинде тыва чө-чүдүлгө сагылганының эгидилгезиниң идеязы черг кек чоруп турары илден, делегей, бойдус-хүрээле идеологтук тергилдедиг т-мы-биле хоорутмак байдал турганывыстан, ыдык сагыл чаагай чаңчылдар хөлеген талага турганы чажыт. Шииниң алыс идеязын ха алырга, шажын-чүдүлгени туушкуну, салгалдарның чышкаа, ук-аймактын ула кижиниң бойдус-биле ту илереттинип турар. Кол режиссер Алексей Кара-оолович бо зи-биле драматург база б чедишкениниң бараалгаан.

Шиини режиссер Сюзанна Ооржак ыры-хөгжүмнүг дыр аянын тургускан. 7 чылдарның сурагы тыва ын кончуг чараш үнүг арти Луиза Мортал-оол, Аржа Уран-оол Стал-оолдар, И Ондур ырлаарга, көрүкчүлөр лалга алзып, чалыы назыны эрткен үелеринче «аалдап» кензиг болуп оорлар. Чурук гаш чырык каасталгазы база д чедимчелиг, чараш, көрүш «Чеди-Хаан» сылдыс үнү к кылып кааны безин онзагай.

Тыва национал театрының чылы-биле капсырлаштыр сценга салдырган «Челээш биле Идегел» деп чаа ши театрның реп туарында төлөпиги черни ээ берип, баштайгы көрүлделери зал долу (аншлаг) болуп тур. Тыва амыдыралга үндезиле-боттун материалын ажылга-Алексей Ооржактың бодун бижээни ши чогаалы чеди-кинниг тургустунуп, театрга ын тарга юбилей таварыштыр ба бир онзагай белек болган.

Надежда ЭРГЕ

Үүлгедиг болгаш яла

ОК-ДАРЫ САЙГАРАР ДЭЭШ...

Россиядан Моолче улуг хемчээлдиг ок-дары аймаан чажыт арга-биле чедирерин бодаан Эрзин кожунун хамаатызынга хамаарыштыр үндүрген шииткел күштүг болуп кирген.

Россияның Айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргелелиниң ажилдакчы-ларының чорутканы оператив-истелге хемчеглериниң түннелинде РФ-тиң хамаа-тызы Григорий Кыныраа 5,6 мм калибриг араалыг аңыыр боозунга ажылгаар 32500 сан ок-дары аймаан Красноярск хоорайдан садып алган, ону Моолдун хамаатызы-биле баш удур дугурушканын езугаар улаштыр садары-биле ол чуртче күрүне кызыгаарын дамчыштыр эрттирер сорулганы салган.

Г.М. Кынырааның хоойлуга чүүлдепес үүлгедиг ок-дары аймаан РФ-тиң күрүне кызыгаарын (Евразияның экономиктиг кады ажилдажылгазының киржикчизи чурттарның каайлы кызыгаарын) хоойлуга чөрүштүр эрттирери-биле белеткээни деп санаан.

Ол кижиге хамаарыштыр айыыл чок чорук албанының Тывада эргелелиниң истелге салбырының ажилдакчылары кеземче хер-рэн оттурган болгаш истээн.

Эрзинниң кожуну суду Г.Кынырааны РФ-тиң КК-зиниң 30 чүүлүнүн 3 кезээн болгаш 226.1 чүүлүнүн 1 кезээн езугаар буруулуг деп санаан болгаш 1 чыл 4 айда хосталгазын шенелдеге казып шииткен, 10000 рубльге торгаан.

КЫЗЫГААР ҮРЕКЧИЛЕРИНГЕ ДУЗАЛАШКАН

Россия Федерациязының күрүне кызы-гаарын үрзэннерге деткимче көргүскени дээш, Эрзин кожунун чурттакчызы шииттирген.

Россияның Айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргелелиниң истелге салбырының илереткени болза, Эрзин кожунун Нарын суурунун чурттакчызы Хат-Батор Аракчаа дээрзи Моолдун дээди өөредилге черлериниң бирээзинде өөренип турар РФ-тиң дөрт хамаатызынга күрүне

кызыгаарын хоойлуга чөрүштүр эртеринге дуза чедирип, кожа күрүнениң девискээринге кеземче херзэн үүлгеткен.

Студентилериниң бирээзи Хат-Батор Аракчааны таныыр кижиге болгаш, Россия — Моол кызыгаарының Тыва участогун чажыды-биле эрте бээринге дуза чедирерин дилээн. Аракчаа ол дилегин хандырып, доктаадып тургускан эрттирилге пунктуларын оюп чорааш, кызыгаары эртип келиринге дузалашкан.

Ындыг үүлгедиг дээш Аракчааны Эрзин кожуну суду РФ-тиң КК-зиниң 33 чүүлүнүн 5 кезээ-биле (деткимче көргүскени), 322 чүүлүнүн 3 кезээ-биле (Россия Федерациязының Күрүне кызыгаарын хоойлуга чөрүштүр эрт-кени) дээш, буруулуг деп санаан. Ооң мур-нунда күрүне кызыгаарын хоойлуга чөрүштүр эртип, Моолдун кызыгаарындан мал оор-лааны дээш, шииткелиниң хуусаазының эртпээнин барымдаалааш, Аракчааны 2 чыл 6 ай хуусаада хосталгазын казып шииткен, ол шииткелди ниити чурумнуг эдип чазаар колонияга эрттирер.

Россияның Айыыл чок чорук албаны-ның Тыва Республикада эргелелиниң парлалга албаны.

ХҮННЭЭШКИНДЕН УГААНЫН ОСКУНГАН

2015 чылдың сентябрь 12-н хунунде кезээ 8 шак үезинде Ар-дын-оол дээрзи кады чурттап турары херээженниң бажынын чорупкан. Ол херээженниң Кызыл хоорайның Заводская кудумчу-зунда бажынынга чедип келгеш, Алдын-оол соңганы бакылалаш херээжен кижиге өске эр кижиге хойгажып чыдарын көрүп каа-хүннээшкинден угаан-сегээни оскунуп, бажыңче соңгадан киргеш эр кижини демир-биле сол өлүгү-каан. Херээжен кижини база кен дедир эттеп каапкан.

Кызыл хоорайның хоорай орд Алдын-оолду, кижиге өлүргөн бол-гаш херээжен кижини эттеп, он-кемдеткени дээш, 10 чылда хостал-газын казып шииткен. Кеземче ол шыңгы чурумнуг колонияга эрттирер.

Кызыл хоорай суду-мү-медээлеринде

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

БИАТЛОНГА ТЫВАНЫҢ БИРГИ МАСТЕРИ

Биатлон спортунга солун маргылдаа чыында «Совет Тываның 5 чылы» стадионунда чокта чаа болган. «Ооң кол сорулгазы спорттун бо хевирин бистиң республикага сайзырадып, ону аныктар аразынга болдурун чедип алыры болур» деп, ук маргылдааның организакчызы, республиканың хаак федерациязының дары Алексей Ондар чугаалады.

маргылдаага Кызыл хоорайның албан изацияларындан, коллективтеринден, как дээди өөредилге черлеринден ийибиле 26 командалар киришкен. Команда үзүр, херээжен ийи хаакчыдан тургустунган рета хевирлиг 800-800 метр хаак оруун ап эрткеш, оларның кайызы-даа 10 метр тир адар боолар-биле үрүп каан шарик-аткан. Эгези багай эвес.

Тывага биатлон спортунун канчаар арап эгелээнинин төөгүзүнче хая көрнүп линер. Спорттун бо хевирин эрткен вектин чылдарында сайзыраңгай турганынга ап биатлонга Тываның эң бир дугаар э-ниң спорт мастери Сергей Бабкинниң чу чедишкенингеринге доктаап көрей.

Сергей 1956 чылда Хову-Аксынга төрүттүн-лп билип кээрге-ле, ооң ачазы Иван Алекс-ович Бабкин чолаачылап, авазы Клавдия овна телефонистеп турганнар. Сергейниң ези оглун бичиизинден тура-ла күш-га чаңчытырганнар. Ооң уламындан ол шыырак, каң кадык өзүп келген.

Эң ачазы аныяанда база спорттун аңгы-хевирлеринге улуг сонугралдыг чораан. Юдалгага «Динамо» спорт ниитилелиниң эвүлелиниң бирги чери дээш маргылдаага жеш, ийиги шаңналдыг черниң эдилекчизи н. Иван Александрович ынак спортунун ттарын оглунга база дамчыдып берип ин.

Хостуг үезинде бичии оглун эдиртип алгаш, балыктап чорааш, Сергейге бо-ла кара ды бээр турган. Ооң уламындан Сережа сха өөренип тургаш-ла кара боолаарынга мергежилдиг апарган. Караны часлас анга ооң баштайгы тренери ачазы болган.

Сергей Хову-Аксының ортумак школазын-еренип тургаш-ла, спорттун янзы-бүрү леринге кончуг сонугралдыг турган. 70 арның эгезинде хаак спорту Хову-Аксынга т сайзырап турган. Ынчангы ол черниң хаакчылары Тыва АССР-ниң алдарлыг жузу Анатолий Глухов, хаак спортунун ри, хаактаарына Тываның каш дакпыр ону Семен Бай-Кара баштаан хаакчылар республикага эвес, а харын зона мар-аларына бидик көргүзүлгелерни чедип ап чнар.

үеде Хову-Аксынга кежээки үеде ыларның белеткениринге эки болуру-чырыдып каан хаак оруун безин кылып турган. Шап ындыг таарымчалыг байдал-и тургузуп каан турда хаакчыларның эки лдери база чедип алдынып турганы ол. глум-на ынчан Сергей Бабкин дуржулга-аакчыларны эдирип, оларның соондан

чыдып калбайн, доктаамал белеткенип турар апарган. Ол үеде Хову-Аксының школазының күш-культура башкызы Анатолий Николаевич Бурякин хаак секциязын ажиткаш, спорттун ол хевиринге сонугралдыг оолдар, уругларны белеткеп эгелээн. Оларның аразынче Сергей Бабкин база кирген.

1971 чылдың чазынында Тыва АССР-ниң школачыларының аразынга бирги чер дээш маргылдаага Кызыл чоогунда Хербис даанга болуп эрткен. Ол үеде Таңды кожуунунуң шко-лачылары кымны-даа мурнунче эрттирбейн шупту хемчээлдерге шаңналдыг черлерни ээлеп турганнар. Олар-биле деңге маргыжыптар хире шыырак хаакчылар чок турган.

А бо удаада Хову-Аксындан келген өөреникчи Сергей Бабкин маргылдааның баш-тайгы хүнүнде 5 километриниң, а ооң соонда 10 километриниң чарыжынга бирги черни ээлээш, хаак спортунун тренерлерин кайгаткан.

Оон эгелээш-ле, хаакка республика хем-чээлдиг улуг-даа улустун, школачыларның-даа аразынга маргылдааларга Сергей Бабкинниң ады бо-ла көстү бээр апарган. Чылдар эрткен тудум-на, ол улам күш кирип, хаактаарының чажыттарын шингээди ап, улуг улустун ара-зынга республика чемпиону атты 1974 чылда чедип алган.

Красноярскиниң политехниктиг инсти-тудунуң Кызылда филиалының студентизи апаргаш, Сергей биатлонга бидик мергежилдиг тренер, спорттун ол хевиринге ССРЭ-ниң спорт мастери Василий Гагаринниң секциязынга кирип алгаш, биатлон спортунга хандыкшаан.

Студентилерниң бүгү-эвилел универсиа-даларының каш удаа тиилекчизи Василий Гагарин бодунуң чедип алган бидик арга-дур-жулгазын студентилеринге күзелдиги-биле дамчыдып берип, оларны бидик мергежилдиг биатлонистер кылдыр белеткеп эгелээн.

1977 чылда Сергей Бабкин биатлонга ССРЭ-ниң спорт мастеринге кандидат атты чедип алган. Ачазының аңаа кара боолаарының тала-зы-биле берген кичээлдерин канчаар-даа аажок дузалаан. Спорттун бо хевиринге чүгле дүрген маңаар эвес, а кара боолаарының талазы-биле база бидик мергежил негеттинер.

Бидик мергежилдиг тренер Василий Гага-рин ийи чыл башкылааш, бодунуң ынак спор-тунга 5 мастерге кандидаттарны белеткээн. Биатлонистерниң ынак башкызы ажылының аайы-биле өскээр чоруур апарган. Ол үеде филиалдың студентилери команда талазы-биле Тываның 2 дакпыр чемпионнары турганнар.

Сергей Бабкин 1978 чылдан эгелээш боду белеткенип эгелээн. Маргылдаалар үезинде аңаа кандыг бергелер таварышпаан дээр. Бодаарга тиилелге херек кырында боттаны берген ышкаш, ынчалза-даа кандыг-бир чыл-дагаан-биле шаңналдыг черге чыл-чылы-биле кирбейн келген.

Тура-сорук чок, кызымаккай эвес, бичии-ле бергелерни ажып эртип шыдавас кижиги турган болза, биатлон спортун каапкы дег-даа тавар-ылгалар кайы хөй турган. Ынчалза-даа Сергей ол бүгүнү характериниң быжыг туруштуу-биле ажып эрткен.

1980 олимпийжи чыл Сергей Бабкинниң спортчу амыдыралына каян-даа уттундурбас чыл болган. Ол биатлонга «Спартак» спорт ниитилелиниң Төп чөвүлелиниң чемпиону болбушаан, спорттун бо хевиринге Тывада бир дугаар ССРЭ-ниң спорт мастери деп бидик атты чедип алган.

Тыва черниң база бир ховар оглу Сергей Бабкинниң хар-назыны улгадып, бо чылын 60 харлай берген-даа болза, ол хаак спортун ам-даа кагбайн республика хемчээлдиг улуг-улуг маргылдааларга доктаамал кирип турар.

Чокта чаа болуп эрткен «Россияның хаак оруу» деп маргылдаалар үезинде «Тайга» стан-циязынга база катап ужуражы бердивис. Ол 50 хардан өрү назылыг хаакчыларның аразынга 2-ги черни төлөтти-биле ээлээн. Хоочун – ко-кут деп чүве ол-дур ийин.

Владимир ЧАДАМБА.

Чурукта: Биатлонга Тываның бир дугаар спорт мастери Сергей Бабкинни «Тайга» стан-циязынга тырттырганым.

Авторнун тырттырган чуруу.

КЕЖИК ЧЫМБА – ТИИЛЕКЧИ

Февраль 5-6 хүннеринде Якутск хоорайның «Триумф» спорт ордузунга 1996-1998 чылдарда төрүттүнген аныяк мөгелер ара-зынга ССРЭ-ниң алдарлыг спорт мастери, Якут АССР-ниң, РСФСР-ниң, ССРЭ-ниң алдарлыг тренери, ССРЭ-ниң 6 дакпыр, делегейниң, Европаның чемпиону, 1972 чылда Мюнхен олимпиадазының чем-пиону, 1976 чылда Монреальдың меңгүн медалының эдилекчизи, соңгу чүк чоннарының алдарлыг оглу, якут мөге Роман Дмитриевке тураскааткан 4 дугаар делегей чергелиг турнир (мемориал) база хостуг хүрештин 60 чылдаар, хапсагай хүрештин 84 чылдаар байырлалдарының маргылдаала-ры кончуг солун, бидик деңнелге эрткен.

Ук маргылдаага делегейниң 14 чурттарындан 150 ажыг мөгелер киришкен. Бистиң республикадан 60 килге Кежик Чымба, 66 килге Байыр Ондар, 74 килге Эртине Мортуй-оол, төп шеригниң спорт-чу клувунун тренер-башкызы Айдаш Самданның удуртулга-зы-биле февраль 22-ден март 3-ке чедир Якутияның олимпий-жи курлавырлар училищезинге Россияның чыынды командазы-биле белеткелди эрткеш, чедиш-кинниг киришкеннер.

Массалыг информация чепсектериниң журналистери-биле конференциязынга күш-культура болгаш спорттун, хостуг база саха (якут) чоннун хапсагай хүрештериниң амгы үеде сайзы-ралын чугаалашкан. 1945-1955 чылдарда спорттун чаа база на-ционал хевирлери сайзырап, 1956 чылдан эгелеп спартакиадаларны эрттирип келген. Улаштыр 1986 чылдан Саха (Якут) Республиканың чоннарының спортчу оюннары улам сайзыраан. Хостуг хүреш 1956 чылдан эгелеп сайзыралын алгаш, хапсагай хүрештин мөгелериниң кичээнгейин хаара туткан.

Саха (Якут) Республикадан кыс-ка үе иштинде, 1960 чылдан эгелеп, олимпий оюннарынга 14 спортчулар киришкеш, 5-и чемпионнар болган-нар. Тимир Пинигин 1960 чыл (Рим), Владимир Голованов 1964 чыл (Токио), Роман Дмитриев 1972 чыл (Мюнхен), Павел Пинигин 1976 чыл база өөнүң ишти Мария Пинигина (Монреаль).

1996 чылдан ажыл элээди уруг-лар, оолдар аразынга спортту сайзы-радыры, кадык амыдыралды тургу-зары, чоннар аразында найыралды быжыглаары, олимпийжи шимчээш-кинни деткири, республикага эртем ажылын болгаш бидик чаданың өөрөдигезин тургузары болган. Бидик билигилг специалистерни, спортсменнерни белеткээри-биле Якутскиниң күрүне университетиниң күш-культура институтунун база Чурапчаның күш-культура болгаш спорт институту, «тренерлерниң дээди школазы», шилиндек коман-далар база спортчулар белеткээр «Триумф» федералдыг төп чедиш-кинниг ажылдап турар деп болур.

Россияның аныяктар командазы-ның улуг тренери, Якутияның күрүне тренери Петр Юмшановтун чугаазы-биле, аныяктар аразында шыырак мөгелер оларның бүзүрелин бадыт-каан. 50 килге 9 мөгениң аразындан Кемерово хоорайдан Виктор Хан

түңнел оюнда казах мөге Рахат Канжаны арыг ойнааш, бир дугаар черге үнгөн. Бо деңзиге делегей маргылдаазының тиилекчилери ка-зах мөге Дархан Калжанов база Саха (Якут) Республиканың мөгези Иван Оженешников эрте-ле ойнаткаш, чер албааннар.

Бистиң республикадан 60 килге Кежик Чымба 20 мөге аразынга хүрешкеш, баштай Саха (Якут) Республиканың шыырак мөгези Эрхон Сархомовту сан-биле ашкан. Ийи база үш дугаар салыгларда бүзүрелдиг, чараш хүрешти көргүзүп, белорус мөге Денис Макшановту 10:0 кылдыр, база бир кордакчы Саха (Якут) Семен Владимировту 10:1 кылдыр ойнаан. Түңнел оюнга Саха (Якут) Республиканың мөгези Революй Самсоновту бүзүрелдиг

17.9 ойнааш, бирги черни алган (тренерлери Буян Бурбучук, Айдаш Самдан). 3 дугаар черлерни Саха (Якут) Республиканың мөгези Эрхан Саркомов база моол мөге Тулга Ту-мур-Очир үлөшкеннер.

Россияның шыырак мөгелериниң бирээзи Байыр Ондар бо турнирге, бичии кемдээшкенин хүрөшсе-даа, 66 килге 18 мөгелер аразынга 3-кү шаңналдыг черге кирген. Бир дугаар черни Казахстанның мөгези Аслан Куаншибеков, 2 дугаары Россияның мөгези Марат Деткаев алган. Маргылдаа соонда 70 килге чедир мөгелер аразынга хапсагай хүрешке Байыр Ондар эки хүрешкеш, 2 ду-гаар черге төлөтпиг болган (тренери Айдаш Самдан).

74 килге Россияның команда-зының кежигүнү Эртине Мортуй-оол бодунуң бөлүүнүгө бирги черни ал-гаш, түңнел оюнга Красноярскиниң мөгези Никита Сушкова 7:3 кылдыр ойнаткаш, 2 дугаар черни ээлээн (тренери Субудай Монгуш). 96 килге 6 мөге хүрешкен. Түңнелинде бир дугаар черни Бурятия биле Красноярскиниң төлээзи Юрий Влас-ко, 2 дугаарында Никита Валеев (Саха-Якутия), 3 дугаар черлерни Боходир Аслонов (Узбекистан) база Нурмухамед Селбаев (Казахстан) үлөшкеннер. Турнирниң тиилекчиле-ри 59 муң рубльди, 2 дугаар черни алган мөгелер 30 муң рубльди, 3 дугаар черде 2 мөге 15 муң рубльди шаңналга алганнар. Апрель 22-25 хүннеринде Красноярск хоорайга Россияның бирги чери дээш мар-гылдаага киржир эргени олар чаалап алганнар.

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

Чинчи-шуру садып
алыр мен.

Харылзажыр
телефону:
8-923-374-95-81
8-929-317-24-22.

Реклама

АЛДЫН, МӨНГҮН САДЫП АЛЫР МЕН
ӨРТӨӨ ААР 8-923-338-9188
8-902-996-2243

ОГРН 304246417300108

Реклама

**УАЗ автомашинага артык
кезектерни**

барын садып ал, чогуу чагыдып ал болур. Чагыдар болза,
өртөөнүн 50 хууун баштай төлөп алыр. Өртөө Новосибирск
хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделиг.

Магазин «Регион 17»,

Интернациональная кудумчузу, 115, (2 дугаар каът)
Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 31517190004490

Телевирлиг үндөзүгө парлаан.

Саглы суурувуска
Субурган тудары-би-
ле март 26-да 15.00
шакта Тыва Үндезин
культура төвүгө
«Сарлык ээдин дүлүп
алгаш, Саглы чонун
манап тур бис» деп
ачы-буян марафону
эртер.

Бүгү чонувусту
чаладывыс.

Тел.: 8-913-349-38-05,
8-929-317-57-85,
8-923-549-79-97.

Оргкомитет.

**СПУТНИКОВОЕ
цифровое, эфирное
ТЕЛЕВИДЕНИЕ**

Триколор, НТВ Плюс,
Континент, Орион, Телекарта

8-913-354-7490 8-923-217-2383
5-25-69 без выходных с 9 до 21 ч.

**ВЫЕЗД В РАЙОНЫ
РЕСПУБЛИКИ ДВУХСТОРОННИЙ
СПУТНИКОВЫЙ ИНТЕРНЕТ КИТЕНЕТ**
в любой точке Республики

ул. Лопсанчапа, 40 Супермаркет на Калинина
(бывшая АЗБУКА РЕМОНТА) цокольный этаж
ул. Новоселов, дом № 18, ТД «Кежик»,
Тел. 8-983-518-9548 «Спутниковое телевидение»

Только у нас!
Обмен на HD
от триколор ТВ
за 3999 руб

Реклама

Аттестат об окончании Моренской средней общеобра-
зовательной школы Эрзинского кожууна, выданный на имя
Монгуш Аи Владимировны от 25 июня 2010 г., считать
недействительным.

«Институт профессиональной переподготовки и повыше- ния квалификации кадров ТувГУ продолжает набор:

• На годовую профессиональную переподготовку с выдачей диплома о профессиональной переподготовке по программам:

1. Государственное и муниципальное управление.

2. Русский язык.

• На краткосрочные курсы повышения квалификации (от 16 до 250 ч.) для педагогов.

• На краткосрочные курсы повышения квалификации (от 16 до 250 ч.) для государственных, гражданских и муниципальных служащих.

• По результатам участия в конкурсах на оказание образовательных услуг или по договоренности с заказчиками возможна дополнительная разработка иных направлений (тем) повышения квалификации.

• На краткосрочные курсы повышения квалификации (от 16 до 250 ч.) для специалистов:

1. Охрана труда.

2. Охрана окружающей среды и экологическая безопасность.

3. Обращение с опасными отходами про-

изводства и потребления.

4. Коррупция и антикоррупционное законодательство.

5. Управление государственными и муниципальными закупками.

6. 1С: Бухгалтерия.

7. 1С: Зарплата и кадры.

8. Лечебный и оздоровительный массаж.

9. Техника и методика обучения плаванию.

10. Гид-экскурсовод.

11. Культура письменной и устной речи.

Обучение платное, на базе среднего и высшего образования. Необходимые документы:

1. копия паспорта;

2. копия диплома об образовании;

3. фотографии 3х4 - 4 шт.;

4. копия свидетельства (при смене фамилии, имени).

По всем вопросам обращаться в учебную часть ИППК по адресу г. Кызыл, ул. Ленина, 5. Тел.: 8(39422) 2-21-72, e-mail: fppktuv@mail.ru

Лицензия на право ведения образовательной деятельности серия ААА № 001710. Регистрационный №1642 от 21.07.2011 г.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
ямызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин
күүседип турар
Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
секретарь — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-17-91, бухгал-
терия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал
килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, Тел/факс
(394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 5336. Номери парлаалгаже дужаганы: график езугаар
— 21.00, херек кырында — 18.00.

Байыр чедиришкиннери

Бистиң энерелдиг ынак ававыс, кырган-ава
чурттаан эжиниң быжыг чөлөнгиижи, хүндүлүг ка-
гим кунчуу, **Алдын-кыс Салчаковна ХОМУШКУ**,
57 харлаан. Эргим ававыска төрүттүнгөн хүнүн та-
дөгеревис байыр чедирип, частың башкы айында
тар частып турда, авыралды, аас-кежикти сөн-
тайга-таңдыларның каас-чараш боодал чечекте
ор бис. Бай-Тайга кожуунун хүндүлүг хамааты
иштинде төп эмнелгеге ажылдап чораан. 3 оол,
эргим авазы, 12 уйнуктарының ачылыг кырган-а-
дзэнде, олут орбас кежээ, уран талантылыг, ус-ш
ниитичи, кожуунда херээженнер чөвүлелиниң ке-
ТР-ниң Дээди Хуралындан, Бай-Тайга кожуун ча-
мурнундан хүндүлел бижикиерниң эдилекчизи
ниң херээженнер чөвүлелиниң, Кадык камгала
болгаш төп эмнелгениң профкомунун өмүнээзи
санныг хүндүлел бижикиер болгаш өртектиг беле
шаңнадып келген.

Хүлүмзүрзэн, хүндүлээчел, эриг баарлыг
Хүндөн артык чырыывыс сен, эргим ава
Ажы-төлүң, уйнуктарың, алган эжиң да
Авыралдыг эневис сен, ынак авай!

Уярадыр ырлай кааптар

Чечен-мерген талантылыг,

Ужук туткаш, тии чок кылдыр

Уран-шевер «алдын холдуг» ава

Буян болган бурган чаяан хүнүң-биле

Узун назы назылаарын күзөвишаан,

Черге чедир мөгөйгештиң, ававыс сээ

«Четтирдим» деп сөглөп тур бис, хүлэ:

Уруглары, оолдары, өөнүң ээзи, кү
керни база уйнукта

Бистиң эргим кижилеривис, адашкылы
Күжүгетович Дучун-оол, Кежик Олегович Д
частың башкы айы март айда төрүттүнгөннер.

Төрүттүнгөн хүннери-биле сеткиливис ха
быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, ажил-амыд
чайынналчак чедишкиннерни, өг-бүлелеринге
маңнайны күзөвишаан, хей-аъды кезээде бед
деп йөрээдивис.

Дучун-оол

ИЗВЕЩЕНИЯ

Администрация сельского поселения с. Эрбекск
зылский кожуун» Республики Тыва сообщает о во
предоставления земельного участка из категории
селенного пункта на условиях аренды с общей пло-
кв.м. расположенного по адресу: Республика Тыва,
район, с.Эрбек, ул.А.Хурен-оола, д. 19, с разрешен
использования - для индивидуального жилищного стро-

Лицам, заинтересованным в предоставлении данн
в течение тридцати дней со дня опубликования и разме
стоящего извещения, необходимо подать письменные
по адресу: Республика Тыва, Кызылский кожуун, с.
Степная, д.5 ответственному лицу Балчий-оол И.Т.

Председатель администрации сумона Эрбек
Сундуй В.Д.

В администрацию сумона Суг-Бажынский Каа
района поступило заявление от гражданки **Куулар А**
чын-ооловны, о предоставлении на праве аренды
участка из земель населенного пункта, с общей площ
кв.м. (площадь ориентировочная, уточняется по ме-
жеванию), расположенного по адресу (имеющего
ориентиры): Республика Тыва, Каа-Хемский район, с.
ул. Салчак Допчут-оол, дом 5, разрешенное использ
индивидуальное жилищное строительство.

В рамках действующего законодательства в теч
со дня опубликования данной информации админист
на Суг-Бажынский Каа-Хемского района принимает п
возражения по данному заявлению.

Председатель администрации сумона Суг-Б
Наксыл Г.К.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 301018105000
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг ко
лар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва
талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-т
Херчилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кра-
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өск
лары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.